

tutkimuksen välille, jossa kiinnostuksen kohteena ovat vuorovaikutuksessa ilmenevät tunteet (Peräkylä 2009).

Eräänlaisena kosketuspinnan hakuna toisentyypisiin traditioihin voidaan pitää myös tämän luvun kuviota 2.2. Kuviossa esitetty malli minuuden vuorovaikutuksellisesta rakentumisesta ja muutoksesta on esimerkki, jossa haetaan keskusteluyhteyttä vuorovaikutusta yksityiskohtaisesti analysoivan tutkimuksen ja kognitiivisen, ihmismielen sisäiseen maailmaan kiinnostuksen kohdistavan tutkimustavan välille. Kosketuspintaa tässä kirjassa haetaan myös vuorovaikutustutkimuksen ja psykoanalyttisen tutkimustavan välille mieltämällä nämä traditiot toisiaan täydentäviksi. Kun tämän luvun aiheena on ollut arkielämän päivittäisten vuorovaikutusprosessien konstruktionistinen analysointi, seuraavassa luvussa näkökulmaa laajennetaan koko elämänkaaren psykoanalyttistä teoriaa soveltavaan tarkasteluun.

Minuuden sosiaalinen rakentuminen 3

Anja Riitta Lahikainen

Päivittäistä vuorovaikutusta käsittelevässä luvussa kuvattiin, miten minuutta pidetään jatkuvasti yllä vuorovaikutuksessa toisten kanssa. Tässä luvussa käsitellään yksilöä toisten kanssa päivittäistä vuorovaikutusta laajemmasta, koko yksilöllisen elämänkulun perspektiivistä. Tarkastelun kohteena ovat siis lähes mittaamattomat vuorovaikutuksen ketjut, joissa ihminen on mukana syntymästään alkaen. Pyrkimyksenä on luoda kokonaiskuva siitä, miten itseksi koettu minuus on sosiaalisesti tuotettu ja kuinka sitä koostetaan kanssakäymisessä toisten kanssa. Luvun painopiste on varhaisvuosien vuorovaikutuksessa ja sen merkityksessä aikuiselämälle. Syynä on se, ettei yhteiskuntatieteilijän sovi unohtaa sitä, että elämä alkaa ”lasten kammarissa” ja että varhainen vuorovaikutus on erityistä eikä suoraan verrattavissa aikuisten keskinäiseen kanssakäymiseen.

3.1 Minuuden rakentumisen lähtökohtia

Kun tarkastellaan ihmistä sosiaalisissa yhteyksissään, päästään käsittelemään sitä, mitä kaikkea toiset merkitsevät yksilön elämänkaaren ja hänen kehityksensä kokonaisuudessa. Näin saadaan vastauksia siihen, mihin moninaiisiin tekijöihin yksilöllisten elämänkulkujen erot voivat liittyä. Viime vuosina on tutkittu esimerkiksi syrjäytymisen riskitekijöitä (Järventie 2008; Pölkki 2001). Järventien suomalaisia, ruotsalaisia ja norjalaisia kouluikäisiä

koskevan tutkimuksen mukaan yksi lapsuuteen liittyvistä yleisistä riskitekijöistä, joka kytkeytyy lasten oirehdintaan, on lasten ja vanhempien yhdessä käyttämän ajan niukkuus. Tämä puolestaan on yhteydessä esimerkiksi vanhempien suureen työtaakkaan ja yleisiin käsityksiin siitä, millaista hoitoa tai huolenpitoa eri-ikäiset lapset tarvitsevat. Suomalaiset koululaiset viettävät aikaa enemmän yksin kuin lapset muiden Pohjoismaiden koululaiset. Vaikka lapset suoriutuvatkin monesti ilman aikuisten läsnäoloa, pakollinen yksinolo tai samanikäisten seura voi olla stressaavampaa kuin aikuisen läsnäolo. (Järventie 2008.)

Mielenkiintoinen kysymys on myös se, miksi toiset aikuiset viihtyvät mieluiten intiimissä lähipiirissä tai yksin, kun taas toiset keräävät joukoittain hyvänpäivätuttuja tai ovat onnellisia kameroitten edessä. Jatkuvasti keskustelua herättää lisäksi se, ovatko eri elämänvaiheet, kuten lapsuus tai nuoruus, erityisiä niihin sisältyvien mahdollisuuksien runsauden ja riskien takia. Isoja kysymyksiä arjen sosiaalipsykologisessa tutkimuksessa ovat, millaisia haasteita yhteiskunnalliset muutokset asettavat yksilöille, muuttuvatko ihmiset yhteiskunnallisen muutoksen mukana ja miten he muuttuvat. Ihminen on kyvykäs joustamaan: hän on oppiva ja kykenee kehittämään monenlaisia selviytymiskeinoja tullakseen toimeen toisten ihmisten ja muun ympäristön kanssa. Ympäristö määrää, millaiset keinot selviytyä johtavat milloinkin parhaaseen tulokseen, sopeutumiseen.

Toiset ihmiset ovat välttämättömiä jokaiselle. Niin yksilöllisyys kuin yhteisöön kuulumuskin rakentuvat toisten ihmisten myötävaikutuksella. Vastasyntynyt on ensimmäisestä parkaisustaan alkaen mukana vuorovaikutuksessa toisten kanssa. Elämä alkaa itkulla, johon vastataan huolenpidolla. Puheen puuttuessa pieni lapsi näyttää muilla tavoin tyytyväisyytensä ja tyytymättömyytensä häntä hoitaville. Iän myötä vaikutusmahdollisuudet lisääntyvät keinojen karttuessa, ja kanssakäyminen toisten kanssa tasapuolistuu ainakin periaatteessa, kunnes osat lopulta vaihtuvat: joskus vanhus tarvitsee samanlaista hoitoa kuin lapsi. Yksilö on vuorovaikutuksen osapuolena sekä aktiivinen aloitteiden tekijä että toisiin reagoiva. Hän ei vain toimi vaan myös kokee.

Minuuden ja elämänkaaren kokonaisuuden ymmärtämisen kannalta on tärkeitä huomata, että jokainen ihminen on omien vuorovaikutuskokemustensa säilyttäjä ja kantaja läpi elämän. Yksilö muistaa ja pitää mielessä itselleen tapahtuneita asioita. Hän lajittelee ja arvottaa kokemuksiaan toisten kanssa. Uusi tutkimus korostaakin muistin merkitystä identiteetin perustana. Kokemusmaailma on väistämättä niin rikas, ettei kukaan ulkopuolinen voi tuntea yksilöä paremmin kuin hän itse. Ei myöskään ole kahta täsmälleen samanlaista vuorovaikutuksen historiaa. Vaikka teoriassa kaksi ihmistä voi aina liikkua yhdessä, lähemmin tarkasteltuna heidän vuorovaikutuskokemuksensa ovat erilaisia. Tämä johtuu siitä, että ihmisten huomio kiinnittyy aina hiukan eri asioihin ja toisen ihmisen ilmeiden, eleiden, äänensävyjen, puheen sisällön ja tekojen tulkinnessa on aina yksilöllisiä painotuseroja. Tämä koskee myös identtisiä kaksosia, vaikka he voivat olla lähempänä toisiaan toisten ihmisten ymmärtämisessä kuin biologiseltaan perimältään toisistaan kauempana olevat.

Muistot ja kokemukset kulkevat ihmisen mukana uusiin sosiaalisiin tilanteisiin. Toisten kanssa yhdessäolosta saatujen kokemusten avulla ennakoidaan uusia tilanteita ja valmistaudutaan niihin. Lapsuudesta tekee erityisen merkittävän se, että sen aikana hankitut kokemukset ovat ensimmäisiä ja siten suuntaantavia. Elokuvaohjaaja Ingmar Bergman kertoo kirjassaan *Laterna Magica* (1987), kuinka hän oppi lapsuudessaan hallitsemaan pelkoa ja kauhua siitä, että hänet tungettiin pimeään komeroon rangaistukseksi kielletyistä teoista. Hän piilotti komeroon kinematograafin, alkeellisen elokuvakoneen, jonka avulla hän saattoi katsella kuvia pimeässä rangaistusta kärsiessään.

Sosiaalisuuden alkuperää voidaan tarkastella kahdelta toisistaan täydentävältä suunnalta. Ensiksikin voidaan lähteä yhteisöstä yksilöön päin ja kuvata sitä, miten ympäröivä kulttuuri ja muut ihmiset antavat yksilölle merkityksiä ja määreitä erilaisissa yhteyksissä ja elämän eri vaiheissa. Kulttuuriset merkityksenannot koskevat jo syntyvää lasta, ja ne välittyvät lapselle kaiken aikaa ilman, että hän vielä ymmärtää itse pitkään aikaan, millaisen monimuotoisen muokkauksen kohteena hän

on. Lasta ympäröivät ihmiset tunnistavat ja nimeävät ominaisuuksia, luokittelevat häntä esimerkiksi temperamentin tai ulkonäön mukaan ja näin ikään kuin kietovat hänet yhteisesti jaettuun sosiaaliseen maailmaan. Kasteilmoituksissa kerrotaan uusista tulokkaista muun muassa seuraavanlaisin määrein: ”rakas kuopuksemme, Onnin ja Annin pikkuveikka”, ”prinsessamme”, ”hurmaava hymypoika, siskojen silmäterä” ja ”lapsi kuin hentoinen pikkuinen kukka, mustikkasilmä, mansikkasuu, päivänpaistetta untuvatukka, linnunlaulua kaikki muu”. Yhteistä kuvailuille on viestiminen lapsen saamisen ilosta. Viimeistä luonnehdintaa lukuun ottamatta kuvailu sisältää selvän viittauksen lapsen sukupuoleen. Hänet esitellään sukupuolensa edustajana. Uusi perheenjäsen määritellään myös suhteessa sisaruksiin. Arjessa tapahtuvaa, usein sanatonta kategoriointia on vaikeaa huomata, tajuta ja eritellä. Vauvan sukupuoli voi olla varsin merkittävä erotteleva kategoria. Joissakin perheissä poikavauva voi saada syntymälahjaksi vaikkapa osakkeita, kun taas tyttövauvalle annetaan unilelu. Poikalapselle voidaan esitellä maailmaa laajasti, kun taas tyttö saa viettää aikansa enemmän kotiympäristössä. Sosiaalisten kategoriointien tutkimus täydentää ja syventää hyvin arkiymmärrystä ihmisten välisistä suhteista.

Luokittelu ei rajoitu vain lapsuuteen, vaan se jatkuu koko elämän. Ihmisen määrittely voi tiivistyä yhteen hyvinkin tunnevoimaiseen sanaan, kuten ”neropatti”, ”mämmikoura”, ”ruudinkek-sijä”, ”hätähousu”, ”hiirulainen” tai ”kielikello”. Luonnehdinta voi olla asiallinen, kuten ”vaalea” tai ”keskimittainen”. Tarkemmin ajateltuna ei voida kuitenkaan olla varmoja siitä, etteivät keskimääräinen pituus tai vaaleus olisi joissakin yhteyksissä erityisen arvolatautuneita. Malliksi pyrkiville keskimääräistä suurempi pituus on etu. Niin vaaleus kuin tummuuskin taas voivat joissakin yhteyksissä olla vihaa tai ihailua herättäviä määreitä. Luokittelu on aina osa kulttuurista kokonaisuutta ja tulee ymmärretyksi siitä käsin.

Toiseksi sosiaalisen maailman merkitystä voi tarkastella ihmisestä käsin lähtemällä siitä, miten hän tarvitsee toista ihmistä. Vauvan varhainen välitön vuorovaikutus toisten kanssa on eri-

tyisen tärkeää siksi, että päivittäin lapsen kanssa olevat ihmiset kohtaavat lapsen avuttomuuden ja tarvitsevuuden ja toimillaan myös ottavat kantaa siihen. Lapsen huomioimatta jättäminen ja ohittaminen ovat seurauksiltaan yhtä merkittäviä tekoja kuin lapsen kuuleminen ja auttaminen, vaikka vaikutusten suunta on vastakkainen. Toiset ihmiset ovat vastuussa siitä, miten hyvin lapsen tarpeet tulla hoidetuksi ja suojelluksi tulevat kuulluiksi. Samalla lasta hoitavat ja lapsen kanssa olevat ihmiset oppivat tuntemaan uuden tulokkaan muita ihmisiä paremmin.

Tutuksi tulleiden ja turvallisiksi kokemiensa aikuisten seurassa pieni lapsi tutkii maailmaa, mutta hän valpastuu heti ja jättää leikkimisen, jos tuttu vaihtuu vieraaseen aikuiseen (Bowlby 1978). Tämän huomaavat vanhempiinsa kiintyneiden pikkulasten vanhemmat, kun he vievät lastaan ensi kertaa päivähoitoon tai jättävät 0,5–2,5-vuotiaan vieraalle. Tutkimuksessa, jossa tarkasteltiin, kuinka kolmivuotiaat ja sitä nuoremmat lapset reagoivat aamuisin, kun heidät tuodaan päiväkotiin, osa lapsista vastusti eroa itkemällä ja takertumalla kiinni vanhempaansa. Tutkimus tehtiin aikana, jolloin päiväkodeissa ei vielä ollut pehmeätä laskua. (Lahikainen & Sundqvist 1979.) Alle kaksivuotiaiden lasten eroreaktioita vanhemmistaan on tutkittu myös laboratorio-oloissa (Ainsworth 1979). Kun läheinen, esimerkiksi äiti, jättää kokeenjohtajan kehotuksesta lapsen yksin laboratorioon leikittyään ensin tämän kanssa, lapsi yleensä keskeyttää leikin heti ja lähtee äidin perään. Hän ei jatka leikkiään vieraan kanssa vaan etsii läheistään siltä suunnalta, mihin tämä on poistunut. Laboratoriokokeet osoittivat selvästi, että lapsi kykenee tekemään eron vieraiden ja tuttujen välillä jo varsin varhain, ensimmäisen ikävuotensa jälkipuoliskolla. Hän valitsee tutun vieraan sijasta. Koe osoittaa myös, että leikkiminen tai maailman tutkiminen edellyttää, että pienen lapsen perusturva on taattu, mitä tutuksi koetun henkilön läsnäolo ja läheisyys koetilanteessa edustavat. On osoitettu, että 5–6-vuotiaiden lasten stressi, somaattiset oireet, keskittymiskyvyn puute ja riippuvuuden lisääntyminen ovat yhteydessä vanhempien talous-, terveys- ja avio-ongelmiin. Lapset näyttävät ikään kuin ymmärtävän, milloin

vanhempien voimavarat hoitaa heitä ovat muiden huolien takia heikommat ja he tuntevat turvattomuutta, vaikkeivät he ymmärtäisikään asioita kuten aikuiset (Lahikainen, Tolonen & Kraav 2008).

Lapsen synnynnäinen kiinnostus ulkomaailmaa kohtaan ilmenee aktiivisuutena. Lapsi aistii ympärillään olevaa monella tapaa. Valveilla ollessaan hän tekee havaintoja ympäristöstään, katselee ja kuuntelee, haistaa, maistaa ja tarttuu. Kokeellinen tutkimus on osoittanut, että parin päivän ikäinen vauva erottaa äitinsä tämän maidon hajusta. Hän osaa pian tehdä myös valintoja kuvallisten ja kuuloärsykkeiden välillä ja valita tutun tuntemattoman sijasta. Pikkuvauvojen mieltymysten tutkimuksessa käytetään hyväksi sitä tosiasiaa, että vauva osaa kääntää päätään. Jos lapsen molemmille puolille asetetaan eri ärsykkeet, oletetaan, että lapsi ilmaisee mieltymyksensä kääntämällä päätään mieluisemman ärsykkeen suuntaan (Stern 1984).

Varhainen vuorovaikutus koskettaa jokaista sekä oman lapsuuden että aikuisuuden hoitovastuun näkökulmasta. Tiedolla varhaisen hoidon merkityksestä on myös maailmanlaajuinen ulottuvuus. Massiiviset tuhoisat tapahtumat, kuten sodat, luonnonkatastrofit, tulvat ja nälänhädät, aiheuttavat lapsille suunnattomia kärsimyksiä, kuten orpoutumista, aliravitsemusta ja sairautta. Lasten kärsimys on laajasti ajateltuna suurempi ongelma kuin aikuisten, sillä lapsi kantaa sen seurauksia mukanaan koko pitkän tulevan elämänsä ajan. Vaikutukset kumuloituvat, koska ne vaikuttavat koko yksilön ja hänen kohtalotovereidensa aikuisuuden ajan. Varhaisen vuorovaikutuksen tutkimus voi siten antaa maailmanlaajuisen perspektiivin tuntea erityistä huolta ja osoittaa vakavan tarpeen huomioida maailman lapsiväestön hyvinvointia ja huolehtia heidän elinoloistaan.

Kulttuurisen ja sosiaalisen *kasvuympäristön* ja biologisen *perimän* välillä vallitsee jatkuva vuoropuhelu. ”Lapsi syntyy biologisesti varustettuna sopeutumaan keskimäärin odotettavissa olevaan maailmaan.” Tämä John Bowlbyn (1978) muotoilema kuvaus vastasyntyneestä korostaa toisaalta sitä, että biologinen varustus on kehittynyt hitaassa evoluutiossa siten, että se on op-

timaalinen henkiinjäämiselle. Toisaalta se tuo esille biologisen varustuksen monimuotoisuuden ja joustavuuden. Jo sikiövaiheessa lapsella on yhteys sosiaaliseen ympäristöönsä. Se on tosin suppea ja rajoittuu siihen muiden ihmisten tuottamaan äänimaailmaan, joka kantautuu sikiön korviin. Äidin tunnetilat välittyvät naurun äänen ja hytkeen ohella fysiologisten muutosten kautta. Vanhempien puhe, sisarusten mekastus, nauru ja itku ovat vastasyntyneelle jo tuttuja asioita, samoin perheen musiikimieltymykset. Myös perheen elämänrytmi eli äidin ruokailutottumukset ja levon ja toiminnan vaihtelut ovat välittyneet lapselle ennen syntymää. Vaikka vastasyntynyt on avuton, hän ei ole kuitenkaan niin avuton kuin on pitkään kuviteltu. Piontelli (1999) uraa uurtavissa tutkimuksissa seurattiin lapsia ensin sikiöinä ultraäänellä ja syntymän jälkeen kolmeen ikävuoteen saakka. Tutkimukset paljastivat, että sikiöt toimivat omassa kohtuympäristössään, tutustuvat ruumiinsa jäseniin, kiipeilevät napanuorassa tai saattavat käyttää istukkaa päänalusena nukkuessaan. Tutkimuksen yksi tärkeimpiä havaintoja oli, että lapsen sikiöaikaisen elämän ja kohdun ulkopuolisen elämän välillä voitiin nähdä jatkuvuutta. Lapsi oppii jo ennen syntymäänsä.

Yhdessäolo merkitsee mahdollisuuksia oppia toisilta monipuolisesti. Biologinen perimä tarjoaa laajan kehityspotentiaalin mutta myös riskejä. Se, miten perimän sisältävät alttiudet ilmenevät ja millaisia taitoja ja ominaisuuksia biologisista lähtökohdista kulloinkin yksilölle muotoutuu, riippuu itsen lisäksi muista ihmisistä ja laajemmin kulttuurista (Luoma, Mäntymaa, Puura & Tamminen 2008). Ainautlaatuisuus ei kumpua yksinomaan biologisista valmiuksista vaan myös sosiaalisesti tuotetuista ominaisuuksista. Yleisesti *sosiaalisella perimällä* viitataan niihin varhaisiin sosiaalisiin tapahtumiin, joissa lapsi on mukana ja joissa hän väistämättä oppii tapahtumien ympäristöissä noudatettuja toiminta- ja vuorovaikutusmalleja. Kanssakäymisen toisten kanssa auttaa tunnistamaan omia ominaisuuksia ja kehittämään itseä. Toiset ihmiset vahvistavat kumppaneissaan joitakin ominaisuuksia ja ohittavat toisia tai jättävät niitä vahvistamatta. Esimerkiksi musiikkitaitojen omaksuminen on tulosta

sekä biologisen että sosiaalisen perimän vaikutuksista. Musikaaliset vanhemmat yleensä tarjoavat lapsilleen valtavasti yllykkeitä ja mahdollisuuksia tulla tutuiksi musiikin ilmiöiden kanssa hyvin varhain. He myös tunnistavat lapsensa musikaalisuutta ja pystyvät siten vastaamaan siihen paremmin kuin vähemmän musikaaliset aikuiset. Näin musiikista tulee perheen ja suvun jäseniä keskinäisessä vuorovaikutuksessa yhdistävä tekijä.

Ihminen *vertautuu* ja *erottautuu* muista sekä oppii tunnistamaan sekä samankaltaisuuksia että erilaisuuksia oman itsensä ja muiden välillä jo varhaisesta iästä alkaen. Ihmisellä on pyrkimys ja myös kyky yksilöityä ja siten kokea itsensä ainutlaatuiseksi. Erottumisen muista on välttämätön osa kokemusmaailmaa, johon voi tilanteittain liittyä monenlaisia vaihtelevia tunteita, ylpeyttä, ahdistusta, pelkoa ja yksinäisyyttä. Kun ihminen vertaa itseään toisiin, tasapainon löytäminen havaitun samankaltaisuuden ja erilaisuuden välillä ei ole välttämättä helppoa eikä vakiintunutta. Joskus samankaltaisuuden kokemiseen voi liittyä muihin sulautumisen pelkoa ja joskus turvallisuutta. Erilaisuuteen ja samankaltaisuuteen liittyvät tunteet ovat myös kulttuurisidonnaisia. Kollektivistisissa, yhteisöllisyyttä korostavissa kulttuureissa samanlaisuus on useimmiten turvallisuuden lähde, kun taas individualismia korostavassa kulttuurissa on opittu yksilöllisen erottumisen eli ainutlaatuisuuden tärkeys, jota ruokkii muun muassa kilpailuhenkisyys. Ääritapauksissa pyrkimys yksilölliseen ainutlaatuisuuteen voi ilmetä haluna nousta kaikkien yläpuolelle, ylivertaiseksi. Tavoitteena on tällöin päästä avuttomuuden ja riippuvuuden tunteista, jotka pelottavat erityisesti välinpitämättömässä sosiaalisessa ympäristössä. Toisessa ääripäässä ovat henkilöt, joille sovinnaisuus ja erottumattomuus muista ovat tärkeämpiä kuin erottuminen. Nämä ääri-ilmiötkin ovat muodostuneet vuorovaikutuksessa toisten kanssa saadusta kokemuksesta.

Persoonallinen ja *sosiaalinen identiteetti* ovat käsitteitä, jotka kytkeytyvät läheisesti minuuteen. Sosiaalinen identiteetti laajasti ymmärrettynä viittaa yhteyksiin, joissa yksilö sosiaalisen vertailun johdosta liittyy tai liitetään toisiin samankaltaisiin. Se ku-

vaa sitä, missä määrin ja keiden kanssa yksilö on joiltakin osin samanlainen kuin muut. Vertailussa käytetään kulttuurisesti kehitettyjä sosiaalisia kategorioita, joiden avulla ihmisiä luokitellaan samanlaisiksi ja erilaisiksi, keskenään yhteenkuuluviksi tai ulkopuolisiksi. Kun taas puhutaan persoonallisesta identiteetistä, painotetaan yksilön vuorovaikutuskokemuksia toisten kanssa koko yksilöllisen elämän aikaulottuvuudessa. Tällöin identiteetin keskeiset sisällöt, elämyksellisesti keskeiset tapahtumat ylläpitävät minä-kokemuksen jatkuvuutta, ja auttavat itsensä samaksi kokemisessa yli aikojen ja erilaisten tilanteiden

Minäkuva ja *minäkäsitys* ovat käsitteitä, jotka kuvaavat kognitiivisesti painottunutta persoonallisen ja sosiaalisen identiteetin osaa. Ne vastaavat kysymyksiin ”Kuka ja millainen minä olen?” ja ”Mihin minä kuulun?” Sosiaalisessa identiteetissä painottuu samankaltaisuus muiden kanssa ja persoonallisessa identiteetissä jatkuvuus, erilaisuus ja ainutlaatuisuus. Persoonallisen identiteetin tutkimuksen juuret ovat *psykoanalyysissa* (Freud 1923, 1960; Erikson 1950) ja sosiaalisen identiteetin (Tajfel 1981) juuret *kognitiivisessa* (tiedon käsittelyprosesseja tutkivassa) sosiaalipsykologiassa. Lähestymistavat leikkaavat ja täydentävät toisiaan.

Freud kirjoitti persoonallisuusteoriaansa vuonna 1923. Hänen mukaansa persoonallisuus rakenteellisenä kokonaisuutena kehittyi perhepiirin intiimin vuorovaikutuksen tuloksena. Persoonallisuuteen kuuluvat Freudin mukaan ego ja superego sekä keskeiset resurssit, kyvyt ja taidot, erityisesti kyky itsearviointiin. Lapsi sisäistää ominaisuuksia ja ajattelu- ja toimintatapoja niiltä, jotka ovat tarjonneet hänelle hoivaa ja rakkautta ja näin tulleet hänelle tärkeiksi. Samalla lapsi samastuu heihin. Kognitiivinen sosiaalipsykologia tarkastelee yksityiskohtaisesti sosiaalisiin luokitteluihin liittyviä prosesseja ja kognitioita (Hogg & Abrams 1988). Näiden lähestymistapojen yhtymäkohtana on kiinnostus minäkäsityksen rakentumista kohtaan. Sekä persoonallisen että sosiaalisen identiteetin kasvualustana ovat siis yhteisöt, niiden kulttuurit ja päivittäinen vuorovaikutus toisten ihmisten kanssa.

Sosiaalinen identiteetti perustuu minän luokitteluun jonkin ihmisryhmän tai sosiaalisen kategorian jäseneksi. Jäsenyyden kokemus aktivoituu tilanteen mukaan, ja siihen liittyvä itsetunto-oletus saa yksilön hakeutumaan vetovoimaisten sosiaalisten ryhmien jäseneksi, jos se on mahdollista. (Tajfel 1981.)

Persoonallinen identiteetti perustuu muiden ihmisten kanssa suoritettavaan sosiaaliseen vertailuun, jolloin käsitys minästä muodostuu ominaisuuksien, kykyjen ja taitojen eroista minän ja muiden välillä (Festinger 1954).

Tässä luvussa tarkastellaan sosiaalisen vertailun ja siihen liittyvän kategorisoinnin merkitystä yksilölle yksilön elämän aikana lähtien sen alkutaipaleelta. Samoin persoonallisen identiteetin sosiaalista alkuperää lähdetään kuvaamaan heti syntymästä. Seuraavassa alaluvussa käsitellään sosiaalista kategoriointia ja sosiaalisia identiteettejä lapsuuden näkökulmasta. Varhaista sosiaalista vuorovaikutusta käsitellään tarkemmin luvussa 3.3 erityisesti persoonallisen identiteetin muodostumisen kannalta. Luvun lopussa käsitellään lisäksi identiteettien muokkautumista koko elämäkaaressa. Näin pyritään antamaan kokonaiskuva niistä prosesseista, joissa minuutta rakennetaan yhdessä toisten kanssa.

3.2 Sosiaalinen kategoriointi

Kadulla kävellessä jo nopea silmäys vastaantulijaan riittää siihen, että hänet voi määrittellä iän, sukupuolen, usein kansallisuuden ja ehkä myös varallisuuden mukaan. Mahdollisesti kiinnitetään huomiota myös siihen, mikä hänessä on poikkeavaa, silmiinpistävää tai muuten kiinnostavaa. Kaikki ihmiset tekevät näin. Tällainen luokittelu on lähes automaattisena jatkuvaa mielen toimintaa, erojen ja yhtäläisyyksien havaitsemista sekä havaitun liittämistä laajempiin yhteyksiin. Sitä on vaikeata kuvata tyhjentävästi. Sosiaalista kategoriointia on kuitenkin kaik-

kialla, ja se on välttämätöntä. Luokittelu auttaa yksilöä ympäristön jäsentämisessä, ja toisaalta se myös auttaa yhteisöä luomaan yhteisesti jaetun kokonaiskuvan yhteiskunnasta. Kategorisoinnin avulla mielikuva ja käsitys muista ihmisistä yksinkertaistuu ja yhtenäistyy, mikä helpottaa omaa toimintaa arjessa. Jaettu ymmärrys sosiaalisista kategorioista helpottaa ihmisten välistä kommunikaatiota ja luo myös laajempaa yhteisöllisyyden tunnetta (Hogg ja Abrams, 1988). Vaikka sosiaalipsykologia on tehnyt tunnetuksi joitakin luokittelun keskeisiä kategorioita ja ryhmiä, arki kulkee tieteen edellä ja esimerkiksi eri ikäryhmien, kuten nuorten tai ikääntyneiden, keskuudessa tehtävät erottelut ovat vielä paljolti tutkimatta.

Kielellä ja kulttuurilla on tärkeä rooli luokitteluissa. Sosiaaliset kategoriat ovat osa yhteisön tai kulttuurin sosiaalista tietovarantoa. Kulttuuri nostaa esille ja arvottaa erilaisin kriteerein tehtäviä erotteluja. Luokkiin jaottelu on keino ymmärtää itseä ja muita ja tulla toimeen havaittujen samankaltaisuuksien ja erilaisuuksien kanssa. Siitä, millaisin kriteerein jäsenyys eri ryhmissä päätellään ja mitä jäsenyys sisältää, vallitsee jonkinlainen yhteisymmärrys yhteisön jäsenten välillä. Tutkimus osoittaa, että ihmisillä on taipumusta ajatella, että yhden yhdistävän piirteen tai tekijän omaavilla on enemmänkin yhteisiä ominaisuuksia. Sosiaalisiin kategorioihin liitetään usein yleistäviä kuvauksia ryhmän ihmisistä, jotka eivät kuitenkaan konkreettisesti pidä paikkaansa yksittäisillä ihmisillä. Näitä yleiskäsityksiä kutsutaan *stereotyyppiöiksi*. Niitä käsitellään enemmän luvuissa 6.1 ja 5.5.

Ihmisiin liittyviä *sosiaalisia kategorioita* määritellään ja pidetään yllä arkisten keskustelukäytäntöjen avulla (Nikander 2002). Sosiaalitieteiden etnometodologisen suuntauksen piirissä on kehitetty sosiaalisiin tilanteisiin liittyvän kategorisoinnin säännönmukaisuuksien tutkimiseen niin sanottu MCD (eng. Membership Categorization Device) -metodi (Sacks 1972). MCD-analyysissä tutkitaan sitä, miten yksilö kategoriansa edustajana kuvataan erilaisissa tilanteissa. Esimerkkinä MCD-analyysin tutkimuskohteesta voisi olla terveydenhoitajien suhtautuminen äiteihin ja isiin neuvolakäynneillä tai potilaan suhtautuminen

lääkäriin vastaanotolla yhtä hyvin kuin lastentarhanopettajan tapa antaa määreitä lapselle erilaisissa päiväkodin vuorovaikutustilanteissa. Ammatin edustajan näkemys asiakkaasta roolisaan paljastuu tämän kanssa käytävistä keskusteluista eli siitä, millaisin määrein asiakkaasta puhutaan. Samansuuntaisesti myös edellisissä luvuissa esiteltyjen sosiaalisen konstruktionismien, diskurssianalyysin ja keskustelunanalyysin piirissä analysoidaan kategorioiden aktualisoitumista ja sen seurauksia. (Ruusuvoori 2001, Peräkylä & Ruusuvoori 2010.)

Kategorioiden liittyviä kriteerejä ja määreitä käytetään jatkuvasti ja lähes huomaamatta. Niitä ovat esimerkiksi ”viisas vanhus”, ”uhrautuva sairaanhoitaja”, ”hajamielinen professori” ja ”vaeltava romani”. Myös julkinen keskustelu lehdistössä, televisiossa ja muissa tiedotusvälineissä luo uusia luokitteluja ja vahvistaa ja muuttaa jo olemassa olevia. Kategorioiden sisällöt ovat karkeita yleistyksiä, kuten seuraavassa yleisöastokirjoituksessa, joka käsittelee taiteilijoita. (Hogg & Abrams 1988.)

Kuvataiteilija Mikko Ijäs kirjoitti Helsingin Sanomien yleisöastossessa 16.12.2008:

Miksi taiteilijaa pidetään hulluna juoppona?

Kulttuurisivuilla oli (HS 16.12) kysely satunnaisilta julkiksilta käsityksiä taiteilijoista. Jutussa esiintyivät jälleen kerran kaikki ikivanhat romanttiset kliseet: köyhä, alkoholisoitunut ja muun muassa hassusti pukeutunut.

Miksi näin on? Eikö olisi aiheellista pohtia, mistä tämä johtuu ja pitävätkö nämä käsitykset edes paikkaansa?

[...]

Ehkä useimpien mieleen tulee Vincent van Gogh. Yleisen käsityksen vastaisesti hän ei ollut edes köyhä, vaan aikaansa nähden sivistynyt, keskiluokkainen mies. Menestyvältä veljeltä saadut ”almut” tekivät hänestä verrattain varakkaan miehen.

Sosiaaliset kategoriat, joita itsen ja muiden vertailussa käytetään, ovat historiallisia ja kulttuurisia. Ne vaihtelevat kulttuureittain ja aikakausittain. Esimerkiksi ikään liitettyihin käsityksiin ja sen mukaan määriteltyihin elämänvaiheisiin kytketään erilaisia odotuksia ja yhteiskunnallista sääteilyä monilla tavoilla, jotka ovat yhteyksissä laajemmin yhteiskunnan tilaan ja olosuhteisiin. Ikään liitettyjen ajatusten sisällöt muuttuvat monista syistä. Sitä mukaa kuin iäkkäämpien määrä on kasvanut nuorempiin ikäluokkiin verrattuna, suomalaisessa keskustelussa on pohdittu, miten ikääntyneitä pitäisi nimittää ja missä iässä vanhuus alkaa. Keskustelun taustalla ovat muun muassa eliniän piteneminen ja yleinen elintason nousu. Ihmiset säilyvät paremmin toimintakykyisinä ja terveempinä korkean elintason maissa kuin sellaisissa oloissa, joissa arki on vaativampaa. Eläkeikäiset ovat terveempiä ja tehokkaampia kuin ennen. Vielä 1950-luvun Suomessa oli täysin sopivaa, että viisikymmenvuotissyntymäpäivälahjaksi annettiin kävelykeppi tai keinutuoli, kun taas nykyään saman merkkipäivän lahjana voi hyvin olla tatuointi tai kyyti kuumailmapallossa.

Myös lapsuuden lyhenemisestä käydään keskustelua. Neil Postman (1982) on pitänyt televisiota yhtenä tärkeänä syynä lapsuuden lyhenemiseen, koska sen kautta lapsilla on pääsy aikuisten maailmaan entistä monipuolisemmin. He näkevät televisiosta aikuiselämän sellaisia puolia kuin seksuaalisuutta tai väkivaltaa, joita aiemmin pyrittiin salaamaan lapsilta. Samansuuntaisesti vaikuttaa internet, jonka sivustot ovat yhtä lailla avoinna kaikille.

Subjektiiivinen ikä on tullut kaiken kaikkiaan entistä väljemmäksi sosiaalisen identiteetin määrittäjänä. Ihmiset eivät välttämättä samastu oman ikäisiinsä eivätkä noudata ikäryhmään yleisesti liitettyjä odotuksia, vaikka objektiivinen ikä olisi yleisesti tiedossa. Tina Turnerin ja Madonnan suosiota ei heidän ikänsä ole haitannut, eivätkä rokkaavat mummit ja vaarit herätä yleistä paheksuntaa. Ikäkategorioiden liitetyistä perusmääreistä poikkeamiseen suhtautuminen on muuttunut entistä suvaitsevamaksi (Nikander 2002).

Jatkuvan luokittelun lisäksi samanaikaisesti lukematon määrä eroja ihmisten välillä säilyy yhdistävistä tai yhtenevistä piirteistä huolimatta. Ruskeasilmäisiä ei yleensä ajatella tietynlaiseksi ihmistyyppiksi eikä kenenkään oleteta uskovan blondivitsien todenperäisyyteen. Kokeellinen ryhmiä koskeva tutkimus, jota tarkastellaan lähemmin luvussa 5, on kuitenkin osoittanut, että mistä tahansa ominaisuudesta voi tilanteen mukaan tulla ryhmäjaon ja siten erottelun pohja. Ryhmäjaot vaikuttavat siihen, miten alttiita ihmiset ovat muodostamaan stereotyyppioita, tekemään ulko- ja sisäryhmäerotteluita ja yksinkertaistamaan käsitystään muista.

3.2.1 Lapsuuden luokittelu

Lasten kategoriointi otetaan tässä erikseen tarkasteltavaksi, koska se on pitkälti tutkimaton ja nouseva tutkimusalue. Lapsuus on tärkeä elämänvaihe paitsi itsessään myös siksi, että se voi määrittää aikuisuuttakin hyvin pitkälle. Lapsia on tutkittu vähän sosiaalipsykologiassa muutoin kuin sosialisoinnin osapuolena, vaikka lapset ovat sosiaalisen kategorioinnin kohteina yhtä lailla kuin muut ikäluokat. Lapsuuden tutkimus alkoi sosiaalishistoriasta. Alan klassikoita ovat Ariesin teos *Centuries of Childhood* (1962) ja yhdysvaltalaisen psykohistorioitsijan deMausen teos *History of Childhood* (1974). Kun Aries tuo esille historiallista aineistoa lapsiin suhtautumisen vaihtelusta, deMause tuo esille todistusaineistoa siitä, että lapsuuden historia on painajainen, josta olemme vasta äskettäin heränneet. Lasta on vasta melko vähän aikaa pidetty yleisesti apua ja hoitoa tarvitsevana. Ambivalentti suhtautuminen, hylkääminen, lasten monenlainen hyväksikäyttö ja jopa surmaaminen ovat lapsuuden rankkaa historiaa ja aikuisen mielivaltaan pohjautuvaa arkipäivää. Taustalla lähes täydelliseen empatian puutteeseen on deMausen mukaan lasta hoitaneiden aikuisten nykyistä primitiivisemmät tavat mieltää itsensä suhteessa lapseen, kuten omien kielteisten tunteiden sijoittaminen lapseen ja lapsen käyttäminen omien tarpeiden tyydytyksen välineenä ja si-

ten kyvyttömyys sietää lapsen tarvitsevuutta vaativissa oloissa. Lapsi-aikuisuuden muuttuminen lapsen kannalta paremmaksi on käynyt käsi kädessä elintason nousun ja sen kanssa, että aikuiset ovat oppineet hoitamaan omaa ahdistustaan. Ellen Key pitää 1900-lukua lapsen vuosisatana, jolloin herättiin yleiseen tietoisuuteen siitä, että lapset ovat erityistä hoivaa tarvitseva ryhmä.

Määritellessään lapsuuden sosiologian suuntaviivoja teoksessa *Theorizing Childhood* sosiologit James, Jenks ja Prout (1998) ovat löytäneet useita erisältöisiä esitieteellisiä lapsikategorioita. Vanhin on niin sanottu paha lapsi -diskurssi. Se korostaa lapsen olemukseen liittyvää oikullisuutta, tottelemattomuutta, joita on kontrolloitava sosiaalisesti. Lapsen kahlitsematon halukkuus muistuttaa kristinuskon luomiskertomuksesta, jonka mukaan Aatami ja Eeva karkotettiin paratiisista sen vuoksi, että Eeva rikkoi Jumalan kieltoa nauttia hedelmää hyvän ja pahan tiedon puusta. Rousseaulaisen filosofian mukaan lasta luonnehtivat myötäsyntyinen viattomuus ja hyvyys liittyneenä tietoisuuteen siitä, että lapset ovat tulevaisuuden aikuisia (Bardy 1996). Näkemys jalostui edelleen lapsen olemuksellisen energisyyden ja potentiaalisuuden korostamiseen. Lockelaisen filosofian mukaan lapsi on kirjoittamaton lehti, tabula rasa. Lockelainen näkemys on avannut uusia näkökulmia lapsen kasvatukseen. Toisaalta, etenkin behaviorismin alkuaikoina, innostuttiin lapsen muokattavuudesta, ohjailtavuudesta ja manipuloinnista. Toisaalta tabula rasa -näkemys mahdollistaa myös avoimuutta ja vuorovaikutusta korostavan lähestymistavan lapseen.

Eräs tutkimuksen oivallus on, että lapset luokitellaan yhteisössä *marginalliin*, yhdeksi ääriryhmistä, koska he eivät ole vielä yhteiskunnan tuottavia jäseniä. Lapsi ei ole vielä aikuinen, minkä vuoksi häneltä puuttuvat myös aikuisen oikeudet ja valta päättää omista asioista. Lapsen osallistumista yhteisön elämään on monin tavoin rajoitettu. (Alanen ja Bardy, 1990). Kansainvälinen lasten oikeuksien julistus, joka hyväksyttiin YK:n yleiskokouksessa 1989 ja ratifioitiin Suomessa 1991, on pyrkinyt kiinnittämään huomiota lapsen oikeuksiin. Kun lapsia kohdellaan

ei-vielä-aikuisina, kasvatuksen ja lasten kohtelun päähuomio on heidän valmistamisessaan tulevaan aikuisuuteen. Samanaikaisesti lapsen välittömät oikeudet hyvään elämään jo lapsena voivat jäädä tunnistamatta ja toteuttamatta. Tämän kategorioinnin eräs seuraus on, että koulussa ja esikoulussa painotetaan sellaisten taitojen ja tietojen opettamista, joita lapsi aikuisena tarvitsee, sen sijaan, että ryhdyttäisiin esimerkiksi jäsentämään maailmaa lapsen nykyhetken näkökulmasta. Tähän liittyy myös lapsuutta koskeva kollektiivinen vaikeneminen. Lapset ovat olleet yhteiskunnallisessa keskustelussa suhteellisen näkymättömiä ja heikosti kuultuja. Yksi esimerkki tästä on se, että 20 vuotta lapsen oikeuksia koskevan sopimuksen ratifioinnin jälkeenkin lapsille itselleen näitä oikeuksia ei ole Suomessa opetettu yleisesti esikouluissa eikä kouluissa. Myös media on jättänyt lähes esittelemättä oikeuksien sisällöt!

Käsitteenä lapsi suhteutuu käsitepariinsa aikuinen. Ilman aikuista ei ole lasta, koska lapsi määritellään aikuista tarvitseväksi. Erottelu aikuisen ja lapsen välillä ei viittaa ainoastaan biologiseen ikään. Merkityksellistä on, että erottelevat luokkaominaisuudet sulkevat toisensa pois. Jos jotakuta pidetään lapsellisena, häntä ei pidetä samanaikaisesti aikuismaisena. Lasta voidaan kuitenkin pitää pikkuvanhana, jos hän käyttäytyy liiaksi aikuisen tavoin, ja aikuista vastaavasti lapsellisena, jos hän vaikkapa kiukuttelee. Lapsen avuttomuuteen ja suureen riippuvuuteen liittyvästi *lapsen hoito, kasvatus ja kehitys* ovat olleet kulttuurisia perusnäkökulmia, valtakursseja. Ne ovat hallinneet julkista keskustelua lapsesta erityisesti 1900-luvun loppupuolella, jolloin myös suomalainen lastensuojelu kehittyi. Yleiset puhetaavat ovat luonteeltaan kohdettaan valikoivasti kuvaavia ja jättävät huomiotta sen joitakin muita puolia. Lapsen kanssa olemisen tavat ovat tosiasiaa moninaiset, eikä kaikkea yhdessäoloa lapsen kanssa tarvitse pitää hoitona tai kasvatuksena. Merkille pantavaa on, että lasten hoito- ja kasvatuspuheissa lapsi on aikuisten toiminnan kohde enemmän kuin itse toimiva subjekti ja jättää esimerkiksi lapsen oman halun ja toiveet toissijaiseen asemaan tai kokonaan huomiotta.

Myös lapsen *subjektiutta*, itsenäistä olemassaoloa, on alettu tuoda entistä enemmän julkiseen keskusteluun. Viimeaikainen tutkimus on tuonut näyttöä lapsen oletettua suuremmasta omatoimisuudesta ja pätevydestä (esim. Dunn 1991; Light, 1993). Aspekti on jäänyt aiemmin varjoon, kun on korostettu lapsen avuttomuutta. Esimerkiksi päivähoito saattaa olla pitkälti aikuisten etukäteen suunnittelemaa. Tällöin lapsi joutuu osallistumaan siihen, mitä aikuinen katsoo hyväksi. Kaikille yhtenäisen ohjelman toteuttaminen ei ota huomioon lapsen yksilöllisiä taipumuksia ja kiinnostuksen kohteita. Projektissa ”*Voisiko jotain olla toisin päivähoitossa?*” yhdessä päiväkodissa luovuttiin kokeeksi etukäteen suunnitellusta päiväohjelmasta ja pyrittiin järjestämään toiminta siten, että lasten oma-aloitteellisuutta kunnioitettiin ja hoitohenkilökunta toimi lasten avustajina. Tulokset olivat hyviä. Lapset kykenivät oma-aloitteisuuteen ja suunnitelmallisuuteen ilman suuria kurinpito-ongelmia. Yksi hauska esimerkki lapsen omatoimisuudesta oli se, että kokeilun aikana yksi poika rakensi pihalle risumajan isänsä kanssa yhdessä päiväkotiin tuomistaan aineksista. Lasten toivomuksesta päiväkotiin ostettiin myös Barbie-nukkeja, vaikka lastentarhanopettajat eivät pitäneet niitä kehittävinä leluina, ja niille tehtiin yhdessä vaatteita monta päivää. (Lahikainen & Rusanen 1991.)

Sosiaalinen kategoria ”lapsi” saattaa siis sisältää keskenään ristiriitaisiakin ominaisuuksia. Samalla kun lapsi on riippuva ja tarvitseva, hän on myös osaava ja itsenäinen. Eri puolet nousevat eri tavoin esille ajan, paikan ja tapahtuman mukaan.

Kuten yleensä luokittelu myös lasten hahmottaminen piirteiltään samanlaisten yksilöiden ryhmäksi on eräs tapa pelkistää ja jäsentää maailmaa hallittaviksi kokonaisuuksiksi. Se antaa viitteitä siitä, miten lasten kanssa toimitaan yleensä ja erilaisissa tilanteissa. Se, mitä sisältöjä ”lapsi”-sanalle kulttuurissa annetaan, ohjaa ja säätelee niitä kasvatus- ja hoitokäytäntöjä, joita aikuiset tässä kulttuurissa lapsiin soveltavat. Ne tiivistyvät sananlaskuiksi, ilmauksiksi ja hokemiksi, joihin voidaan vedota, kun lasten kanssa toimitaan tavalla tai toisella.

*Erilaisia, lapsuutta kuvaavia
sananparsia ja ilmauksia*

Lapsi on kuriton ja paha

Joka vitsaa säästää, se lastaan vihaa
Joka kuritta kasvaa se kunniatta kuolee
Laita lapsi asialle mene itse perässä

Lapsi on avuton ja hoidon tarpeessa

Rakkaus on yhtä tärkeä lapsen kehitykselle
kuin vitamiinit fyysiselle kasvulle
Lasta ei voi hemmotella liikaa
Rajoja ja rakkautta
Minkä te jätitte tekemättä yhdelle
pienimmistä, sen te jätitte tekemättä minulle

Lapsi on viaton

Lasten ja imeväisten suusta kuulet totuuden
Antakaa lasten tulla minun tyköni, sillä sen
kaltaisten on taivasten valtakunta

Lapsi on tabula rasa

Minkä nuorena oppii sen vanhana taitaa
Nuorena vitsa väännettävä
Ei omena kauas puusta putoa

Lapsi on tulevaisuuden lupaus

Pojasta polvi paranee
Hän on sen tekevä (lapsi lunastaa omat
menetetetyt toiveet)

Nämä sananparret ja ilmaukset ovat keskenään ristiriitaisia. Niiden perusteella vanhemmat ja muut kasvattajat voivat oikeuttaa varsin monenlaisia toimia ja suhtautumistapoja lapseen. Suomalaisessakaan kulttuurissa ei olla yksimielisiä esimerkiksi siitä, miten paljon lapselta voidaan vaatia eri-ikäisenä. Tämä koskee vaikkapa selviytymistä yksin tai tiettyjen tehtävien suorittamisesta. Lapsuuden kulttuurisesti jaetut merkitykset antavat tukea yksityisille äideille, isille ja opettajille eri kasvatustilanteissa ja yhtenäistävät suhtautumista lapseen. Mikään niistä ei kuitenkaan takaa sitä, että lapsi kohdattaisiin aina yksilönä. Lapsen ruumiillinen kuritus on Suomessa nykyisin lailla kielletty, joten esimerkiksi kuritusta suosivilla sananparsilla ei voida enää oikeuttaa lainvastaista tekoa kuten aiemmin.

Aikuisella on määräysvalta, joka lapselta puuttuu. Ennen vanhaan lapselle saatettiin sanoa: ”Minä itse on pappilan musta sika”, kun korostettiin aikuisen auktoriteettiasemaa lapseen nähden ja paheksuttiin sitä, että lapsi tuo itsensä esille. Nykyisin lapsi saa olla olemassa. Vanhemmat korostavat nykyään auktoriteetin sijaan usein toveruutta lasten kanssa (Hoikkala 1983). Vanhemmat pitävät lapsia myös entistä useammin ”projektina”. Monet vanhemmat pitävät lastensa auttamista elämäntehtävänä. Tähän kuuluu se, että paneudutaan erityisesti asioihin, jotka lapselle kulloinkin olisivat hyväksi, ja autetaan häntä saavuttamaan hyödylliseksi katsottuja päämääriä, kuten hankkimaan erilaisia taitoja ja kykyjä harrastustoiminnassa. (Dahberg, Moss & Pence 1999; Hallden 2007.)

3.2.2 Lapsi ja etnisyys

Joskus lapsuuden ja nuoruuden kategorioita vahvemmiksi luokittelun kategorioiksi osoittautuvat toiset määrittelijät, kuten etninen tausta tai ihonväri. Petri Hautaniemi (2004) ja Anna Rastas (2007) ovat käsitelleet väitöskirjoissaan Suomessa kasvanneiden värillisten lasten kokemuksia suomalaisessa kulttuurissa. Värillisyyden valkoisessa maisemassa saattaa vaikeuttaa maahan muuttaneiden lasten omaan ikä- ja toveriryhmään kuulumista,

jos hallitsevaksi erottelijaksi ryhmässä tai koululuokassa nouseekin iän sijasta ihonväri.

Etnisyys on kulttuurisesti arvotettua. Esimerkiksi Musta-Pekka-pelikortit uudistavat rasistista ajattelua. Pelissä hän kukaan ei halua saada käsiinsä mustaa pekkaa. Suomessa maahanmuuttajien lapset ovat kokeneet, että ikätoverit ja aikuiset luokittelevat heitä ihonvärin mukaan, minkä perusteella heitä voidaan eristää, pelätä ja syrjiä. Seuraava lainaus eräästä haastattelusta kertoo Suomeen muuttaneen 16-vuotiaan pojan kaupassakäynnistä. Kyseessä on yksi esimerkki nöyryyttävistä kokemuksista, joita vähemmistönä oleva värillinen voi kohdata.

”Siis se on varmaan viimeinen asia mitä mä tein et niinku varastaa jotain kaupasta. Mut heti kun kauppaan niinku kävelee, niin huomaa, että monta kertaa myyjät ihan kattoo sua koko ajan. Ihan epäilee et sää.” (Rastas 2002)

Ihonväriinsä vuoksi syrjittyjen lasten on ollut myös vaikeata saada aikuisilta apua, jos aikuiset kieltävät syrjinnän olemassaolon. Kieltäminen voi tapahtua esimerkiksi tulkitsemalla lapselle, etteivät toiset varmaankaan tarkoita pahaa. Syrjintä tapahtuu usein aikuisten huomaamatta lasten kesken silloin, kun aikuisia ei ole läsnä. Lasten voi olla myös vaikea ymmärtää, että syrjintään liittyvistä asioista voi kertoa opettajille ja vanhemmille, jos sitä ei korosteta heille erikseen. (Rastas 2008.)

Maahanmuuttajalasten perheissä ikäkattegoria voi hämärtyä myös muista syistä. Uudessa kotimaassa koulua käyvät lapset saattavat oppia uuden kielen omia vanhempiaan nopeammin ja päästä paremmin sisälle uuden kotimaan kulttuuriin ja tapoihin. He saattavat myös joutua auttamaan vanhempiaan asiainnissa kodin ulkopuolella. Näissä perheissä vanhempien ja lasten osaamiserot ovat vastakkaiset kuin yleensä lapsi-aikuissuhteissa. Samoin kaikenlaisissa perheissä tietokoneista kiinnostuneet lapset saattavat hankkia jo varsin nuorina vanhempiaan paremmat taidot tietokoneen ja Internetin käytössä. Tällöin tavanmu-

kainen kategoriointi lapsiin ja aikuisiin menettää pätevyytensä, mikä saattaa aiheuttaa hämmennystä sukupolvien välisessä vuorovaikutuksessa perheen sisällä.

3.2.3 Lapsesta nuoreksi

Lapsuudesta nuoruuteen siirtyminen on epämääräinen ajanjakso, jossa ei nykyisin ole selviä rajapyykkejä. Kirsi Lallukan (2002) väitöskirjaa varten haastateltiin peruskoulun kolmas- ja kuudesluokkalaaisia lapsia. Heidän samaistumisensa ikäryhmäänsä vaihteli suuresti. Vain harvempi kuin joka viides lapsi oli tyytyväinen omaan ikäänsä. Kaksi kolmesta lapsesta olisi halunnut olla vanhempi ja kuulua mieluummin nuori-kategoriaan kuin lapsi-kategoriaan.

Taulukko 2. Kolmas- ja kuudesluokkalaisten lasten toiveikämainintojen jakautuminen (Lallukka 2002)

Haluaisi olla	%
ikäistään nuorempi	17
saman ikäinen	18
ikäistään vanhempi	65

(lapsia yhteensä 118)

Lapsi tai nuori ei aina välttämättä tiedä, miten hänen pitäisi suhtautua itseensä, tai hän ei ymmärrä, miten muut ihmiset hänet luokittelevat. Hämmennystä syntyy sekä muihin ihmisiin samastumisessa että ryhmiin kuulumisen tunteissa. Myös aikuiset voivat olla ristiriitaisia, kun he soveltavat sosiaalisia luokitteluja käytännössä. Välillä nuorta voidaan moitita lapselliseksi ja välillä taas vedotaan siihen, että tämä on vielä alaikäinen, kun halutaan kieltää jotakin. Siitä, miten sosiaalisia kategorioita sovelletaan, voidaan neuvotella keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Esimerkiksi nuori voi muistuttaa

vanhempiaan tai opettajiaan omista kyvyistään tai vanhempien omista puutteista.

Nuoruusiässä, jolloin lapsikategoriasta kasvetaan ulos eikä aikuisen kategoriaan ole vielä pääsyä tai se ei houkuttele, muokataan ja luodaan uusia sosiaalisia ryhmäkuuluvuuksia. Nuoret sekä erottautuvat toisistaan että liittyvät yhteen käyttämällä hyväksi monia erilaisia kriteereitä. Kaupallinen kulttuuri tarjoaa runsaasti mahdollisuuksia erilaisten tyylien omaksumiseen niin pukeutumisessa, kampauksessa, somistautumisessa kuin erilaisten makujenkin osalta. Musiikin eri tyylien ympärille muodostuu sosiaalisia kategorioita. Samoin erilaiset dieetit ja harrastukset tarjoavat mahdollisuuksia niin yhteenkuuluvuuden kuin erilaisuudenkin korostamiseen. Nuoruudesta tulee entistä pitempi elämänvaihe. Tämä voi liittyä siihen, että nuorilla on mahdollisia positiivisia kategorioita, joihin kuulua. Siispä niihin halutaan kuulua pitempään. Ilmiö liittyy myös siihen, että siirtyminen aikuisuuteen on tullut entistä vaikeammaksi koulutus-aikojen pidentymisen ja kasvavan työttömyyden vuoksi ja perheen perustaminen on lykkäytynyt (vrt. Oinonen, 2008).

Lapsi ja lapsuus ovat kielellisiä kulttuurisia kategorioita, jotka määrittelevät ja kiteyttävät yleisesti suhtautumista lapseen. Jaettu yhteisymmärrys lapsuus-kategorian sisällöstä tai lapsen ominaisuuksista antaa suuntaviivoja toimia lapsen kanssa. Kategorian sisällöllä on valtava merkitys sille, mitä mahdollisuuksia ja rajoituksia lapsen elämä kulttuurissa sisältää. Ne ovat erityisesti aikuisten määrittelyjä lapsesta. Kielellisten kykyjensä suhteellisen vajavaisuuden vuoksi lapset voivat itse vaikuttaa melko vähän siihen, miten heistä puhutaan ja ajatellaan. Tutkimus tekee näkyväksi lapsuuteen liittyvien kulttuuristen kategorioiden usein tiedostamattomia sisältöjä siten mahdollistaa yhteisen keskustelun lapsuuden ymmärtämisestä ja tulkitsemisesta, mikä puolestaan on lapsuutta koskevien kategorioiden sisältöjen muuttumisen edellytys.

3.3 Varhainen sosiaalinen vuorovaikutus

Sosiaalinen kategoriointi on osa arkisia elämän läpi jatkuvia vuorovaikutusprosesseja, jotka rakentavat ja pitävät yllä sosiaalisia identiteettejä. Ympäristöön jäsentymisen kannalta ehkä vielä tärkeämpää on se tosiasiallinen vastasyntyneen ja pikkulapsen vuorovaikutus, joka tapahtuu arkielämässä toisten ihmisten kanssa. Persoonallinen identiteetti sekä käsitykset itsestä ja muista muodostuvat lapsen mielessä erityisesti sellaisissa varhaisissa vuorovaikutustilanteissa, joissa lapsi on avuttomimmillaan, kuten nälkäisenä, väsyneenä tai peloissaan. Tarpeiden tyydytykseen liittyvät vuorovaikutuskokemukset nousevat ylitse muiden vuorovaikutuskokemusten minäkäsityksen ja maailmakäsityksen muodostamisessa. Ne painuvat muistiin paremmin kuin muut, ja niillä on muita merkitsevempi asema oman itsen jäsentämisessä osaksi sosiaalista maailmaa. Tämän näkemyksen jakavat erityisesti psykodynaamisen sosiaalipsykologian edustajat, lähtökohtanaan Sigmund Freudin ja psykoanalyysin perusajatukset.

Useimmiten lapsen ensimmäinen vuorovaikutuskumppani on äiti. Vaikka synnytyksessä on kaikissa kulttuureissa yleensä mukana aina vähintäänkin yksi avustava osapuoli (Mannoni, 1964) ja nyky-Suomessa synnytystä avustavien ammattilaisten lisäksi myös usein isä, lapsi annetaan äidin hoiviin. Perhe ja muut lasta ympäröivät ihmiset muodostavat lapsen vastaanottomaailman. Se on rajoiltaan lapsen aistien ulottuvissa oleva maailma. Lapsi kerää vaikutteita itsestä ja toisista läheisessä vuorovaikutuksessa. Muita tärkeämmiksi lapsen läheiset muodostuvat sen takia, että lapsen hyvinvointi riippuu erittäin paljon heidän toimistaan.

Lasta huomioonottava vuorovaikutus ei ole kuitenkaan uhrautumista, vaan suhde on vastavuoroinen. Vauva tai lapsi pysyy monin tavoin palkitsemaan hoitajansa. Psykoanalyttikko ja lasten psykoterapian kehittäjä Melanie Klein (1950) korostaa, että vuorovaikutus lapsen kanssa on molemminpuolisesti palkitsevaa.

Myös hoitaja on vastaanottava osapuoli. Hoitaja saa lapselta kiitosta hoidostaan monella tavalla. Tyytyväinen lapsi hymyilee, nauraa ja jokeltelee, kun hänen tärkeäksi kokemansa henkilö on paikalla, ja hän nukahtaa luottavaisesti väsyneenä tämän seurassa. Lapsi ilmaisee kiintymystään hyväksi kokemaansa hoitajaan pitkäkestoisesti. Hän voi antaa pieniä itse tekemiään lahjapaketteja hoitajalle parin vuoden iässä, juosta kiljuen vastaan, odottaa ja kertoo ikävästään. Aikuinen saa iloa myös siitä, että hän voi todeta, että hänen omilla toimillaan on hyviä seurauksia.

Samalla kun lapsi oppii tuntemaan häntä ympäröivät ihmiset ja kiintyy heihin, hän myös joutuu opettelemaan heistä luopumista. Kukaan ei yleensä ole jatkuvasti toiselle läsnä. Toisten ihmisten läsnä- ja poissaolon vaihtelu tekee lapselle mahdolliseksi todeta toisen läsnäolon arvo. Oppiakseen hallitsemaan tärkeän ihmisen läsnäolon ja poissaolon vaihtelua lapsi kehittää poissaolevasta kaivatusta mielen sisäisen kuvan, joka korvaa tämän poissaoloa ja tekee eron siedettäväksi. On tärkeätä huomata, että sisäisten mielikuvien kehitystä eteenpäin vievä voima perustuu positiivisiin muistoihin. Huonoilla muistoilla hoitavista henkilöistä on päinvastainen merkitys. Positiiviset mielikuvat tekevät kuitenkin kielteisten mielikuvien negatiiviset vaikutukset siedettäväksi tai hallittaviksi. Mielikuvien muodostaminen on *sisäistämisprosessi*, ulkoisen todellisuuden tallentamista mieleen (Mannoni 1964).

Jo äidin matkapuhelimen soiminen viestii intiimin jaetun yhdessäolon katkosta. Päivähoito taas merkitsee lapselle osittaista toistuvaa eroa itselle tärkeiksi muodostuneista perheenjäsenistä. Kun ero ei ole liian pitkä, vaihtelu kodin ja muuhun maailmaan tutustumisen välillä on kehittävää. Lapsi kestää eroa niin kauan kuin hänen *sisäinen mielikuvansa* perheen tärkeistä jäsenistä säilyy eron aikana. Muistikuvan säilymistä perheenjäsenistä voidaan auttaa päivähoidossa muun muassa siten, että lapsella on hoidossa mukanaan oma pehmolelu tai perheenjäsenten valokuvat, joita hän voi katsella ikävän tullen.

Sisäisiä mielikuvia itselle tärkeistä henkilöistä muodostuu riittävän pitkäkestoisen yhteisen kanssakäymisen tuloksena ja

jo aiemmin syntyneitä mielikuvia vahvistetaan, täydennetään ja muunnetaan uusien vuorovaikutuskokemusten myötä (Klein 1950; Kernberg 1980). Sisäiset representaatiot itselle tärkeistä ihmisistä kasvattavat suhteellista autonomiaa eli riippumattomuutta välittömästä tarvetyydytyksestä. Toisen kaipuu on vähemmän tuskallista, kun mielessä on hyviä muistoja rakastetusta. Itselle tärkeän henkilön poissaolo ja siihen liittyvä ikävä on myös suuri luovuuden lähde, josta monet kulttuuriset ilmiöt, musiikki, kirjallisuus ja runous ja kuvataide saavat käyttövoimansa (Winnicott 1971). Riippuvuus toisista on yksi perustekijä arjen vuorovaikutuksessa ja ihmisten keskinäisten suhteiden organisoitumisessa näiden kohtaamisten pohjalta (Rainio 1984).

Sisäiset representaatiot kehittyvät samaan aikaan kuin taidot selviytyä yksin lisääntyvät. *Suhteellinen autonomia* tarkoittaa riippumattomuutta toisten välittömästä läsnäolosta ja kykyä toimia myös yksin ilman avuttomuuden tai paniikin tunteita. Varhaisessa vuorovaikutuksessa muodostuvat vuorovaikutusmielikuvat ovat ydinosa minuutta ja muodostuvaa persoonallista identiteettiä (Kernberg 1980). Aikuiseksi kasvua luonnehditaan *itsenäistymiseksi*.

Jos varhaisessa vuorovaikutuksessa tapahtuu äkillisiä katkoksia ja tärkeät ihmiset katoavat lapsen elämästä, arjesta poissaoleviin liittyvien vuorovaikutusmielikuvien kehitys voi jäädä kesken ja menetettyihin ihmisten kanssa hankittuihin lapsuuskokemuksiin liittyvät emotionaaliset impulssit jäävät hallitsemaan mieltä myöhemminkin (Kernberg 1980). Kriittisiä tilanteita lapsen kannalta voivat olla esimerkiksi sellainen avioero, jossa lapsen suhde toiseen vanhempaan katkeaa kokonaan, ja esimerkiksi toisen vanhemman työskentely ja asuminen toisella paikkakunnalla. Suhteen katkeamista voidaan kuitenkin käsitellä yhdessä toisten perheenjäsenten tai ystävien kanssa. Pois lähteneen jättämät esineet tai valokuvat ovat tärkeitä välineitä suhteen katkeamisen käsittelyssä. Kaukana olevan kanssa on nykyään mahdollista pitää yhteyttä monin teknisin keinoin, kuten puhelimitse, tekstiviestein ja sähköpostitse. Kriittisellä tilanteella ei tässä yhteydessä tarkoiteta sitä, ettei avioero voisi olla myös

paras mahdollinen vaihtoehto joidenkin perheiden elämässä. On hyvä lopettaa suhteet, jotka tuovat enemmän onnettomuutta kuin hyvää. Vuorovaikutuksen vähäisyys tai sen ulkopuolelle jääminen on vaikea kasvualusta minän kehitykselle, ja se vaikeuttaa myöhemmin toisten kanssa elämisen jäsentymistä. Jos lapsen perustarvitsevuus ohitetaan, hänen puheitaan tai muita ilmaisujaan jätetään jatkuvasti havaitsematta ja ilman palautetta, hänelle ei puhuta eikä hänen tekemisiinsä oteta muutokseen kantaa, vuorovaikutuksellinen kasvuympäristö on vaikea. Yleisesti lapsen optimaalinen jäsentyminen sosiaalisen maailman osaksi edellyttää, että lapsi puhuttelee hoitajiaan ja herättää ihastusta sekä halua puhua, hoitaa ja olla hänen kanssaan.

3.3.1 Minuuden rajojen muodostuminen

Läheisten kanssa vuorovaikutuksessa lapselle hahmottuvat sekä yhteisyys että erillisyytensä itsen ja muun maailman välillä. Monet tutkijat ovat esittäneet, ettei vastasyntynyt lapsi käsitä itsensä ja ulkomaailman välistä rajaa vaan hän oppii tunnistamaan itsen ja toisen eron kosketuksessa hoitavan henkilön välillä. Varhaisissa hoivasuhteissa sekä itse että toinen hahmottuvat konkreettisesti. Aikuisen saattaa olla vaikeata mieltää sitä, että muiden ja itsen välinen erillisyytensä on opittu sosiaalisessa vuorovaikutuksessa, koska varhaisimmat kokemukset muistetaan kokonaisvaltaisesti eikä kielellisesti. Perusturvallisuuden käsitteen psykologiaan tuonut Erik H. Erikson korostaa, että ihokontakti on tärkeä varhaisissa hoitosuhteissa itsen ja ei-itsen rajapinnan selkiyttäjänä. Vauvan sylissä pito, imetys, peseminen, kantaminen, hierominen ja tuudittaminen ovat pieniä episodeja, joissa minän ja ei minän rajat vahvistuvat. (Erikson 1950.)

Ranskalainen psykoanalyttikko Jacques Lacan on puolestaan kuvannut peilivaiheen käsitteen avulla minän (itsen) syntyä. Hän olettaa, että hoivatapahtumassa varhaisin käsitys itsensä rakentuu peilikuvana äidistä. Eryityisesti äidin katse on lapsen kiintopiste, ja sen sisältö oleellinen iloineen ja suruineen. Lapsi samastuu äitiin ja on sen harhakäsityksen vallassa, että hän on

äitinsä kuva, joka on välittynyt äidin kasvoista. Käsituksesta hän vapautuu kehityksen myötä. Tällainen peilisamastuminen äitiin tapahtuu Lacanin mukaan noin neljän kuukauden iässä ja on tärkeä lapselle eheyttä tuottava tapahtuma. Myöhemmin lapsen on opittava irtautumaan peilikuvaharhakäsityksestä. Tämä taas tapahtuu kielenkäytön oppimisen avulla. Esimerkiksi isän funktion ymmärtäminen on tärkeä kielellinen saavutus (Lacan 1972). Persoonapronominien, kuten minä-, sinä- ja me-sanojen, merkityksen ja käytön oppiminen on niin ikään suuri kehitysaskel jäsentymisessä yhteiseen maailmaan. Kielen omaksuminen liittyy lapsen jaettuun maailmaan, kuten sukuun.

Margaret Mahlerin ja hänen tutkimusryhmänsä (1975) mukaan minän rajojen kehitys tapahtuu kolmen ensimmäisen vuoden aikana suhteessa ensisijaiseen hoitajaan. Tutkimusryhmä teki urauurtavaa työtä havainnoissaan äiti-lapsipareja laboratorio-oloissa lapsen kolmen ensimmäisen ikävuoden ajan. Lapsen äidistä eriytymistä Mahler kuvaa *separaatio-individuaatio-prosessina*, jossa on erilaisia vaiheita siten, että eriytyminen alkaa konkreettisella ja lisääntyvällä etäisyyden ottamisella (separati-on) äidistä. Sen seurauksena myös psyykinen maailma eriytyy eli ihminen yksilöityy (individuation). Eriytymisprosessin lapsi aloittaa spontaanisti ottamalla ensiaskeleita äidistä pois päin. Toisen vuoden lopulla on vaihe, jolloin lapsi lähestyy uudelleen äitiä (reapproachment) ja vaatii tämän erityishuomiota ennen kuin hän lopullisesti alkaa luottaa oman erillisyytensä voimaan. Etäisyyden oton suurta merkitystä erillisyyden kehittämisessä on käsitellyt myös Winnicott (1971), jonka mukaan lapsi myös löytää avukseen transitionaaliset objektit (unilelut, pehmonallet) erillisyyden kestämisessä. Eppu rätteineen (sarjakuvassa Tenavat) kuvaa hyvin äidistä irtaantumisen erästä tärkeätä vaihetta. Myös leikki toimii itsenäisyyden ja erillisyyden kehittymisen välineenä. Daniel Stern (1984) puolestaan arvioi, että lapsella on synnynnäinen kyky itsen ja muiden erotteluun. Tätä kykyä hyväksi käyttämällä lapsi luokittelee kokemuksiaan.

Itsen, minän tai subjektin synnystä on siis monia teorioita. Niiden tieteellinen perustelu on vaikeaa, koska vastasyntynyt ja

pieni lapsi voivat kertoa niin vähän itse itsestään ja käsitys varhaisimmasta kehityksestäkin perustuu pitkälti aikuisten muistumiin ja kertomuksiin lapsuudestaan. Sigmund Freudin oivallus vapaan, minkään kahlitsemattoman puheen merkityksestä ihmisen psyykkisen sairastamisen ymmärtämisessä oli myös avain lapsuuden perustavanlaatuisen merkityksen löytymiseen (deMause 1974). Vapaan puheen oloissa, jota psykoanalyttinen istunto edustaa puhtaimmillaan, ihmiset etsiytyvät käsittelemään hyvin varhaisia tapahtumia elämässään. Melanie Klein (1950) ja Anna Freud (1962) kehittivät Sigmund Freudin aloittaman psykoanalyysin kokemusten perusteella *lasten psykoterapiaa*, joka tarjosi puitteet havainnoida lasta ja tehdä hänestä johdopäätöksiä uudella tavalla. Lasten psykoanalyttisen terapian yksi perusajatuksia on, että terapiassa lapsen puheen puutteet voidaan korvata kiinnittämällä huomio lapsen toimintaan terapiatilanteissa, koska lapsen ajatukset ilmenevät toiminnassa yhtä lailla kuin myöhemmin puheessa. Lapsi ilmentää leikeissään vihaa vaikkapa kohtelemalla huonosti nukkeja tai repimällä ja rikkomalla esineitä. Hylkäämistä lapsi ilmaisee heittämällä pois tavaroita ja rakkautta hellimällä nukkeja. Lasten terapiahuone on varustettu erilaisilla leikkivälineillä, jotka mahdollistavat monipuolisen toiminnan ja tunnelmaisun. *Vauvaobservaatio* on uusi menetelmä pikkulasten tutkimiseksi 1900-luvun loppupuolelta. Lapsi on tutkijan havainnoinnin kohteena erityisesti silloin, kun hänen perustarpeensa on tyydytetty eli hän ei ole nälkäinen, väsynyt eikä muutoin hoidon tarpeessa vaan valppaan tarkkaavaisuuden tilassa (Stern 1984).

Minän ja ei-minän eli muiden välisen rajan oppiminen on pitkä ja hidaskäyttöprosessi. Se tapahtuu vuorovaikutuksessa toisten kanssa, eivätkä itsen ja muiden rajat aina ole aivan selkeät aikuisillakaan. Voidaan pelätä tai uskoa, että toiset lukevat omia ajatuksia, tai olettaa, että toinen ymmärtää omat toiveet ilman, että niitä tarvitsee erikseen ilmaista. Voidaan myös virheellisesti kuvitella, että tiedetään, mitä toinen ajattelee. Saatetaan uskoa, että toiset jakavat samat ajatukset tai päinvastoin. Toisten ajatusten tunteminen niin hyvin, että ne onnistuu todennäköisesti

arvaamaan, edellyttää kuitenkin toisen pitkäaikaista tuntemista ja elämän yhteistä jakamista. Minän rajojen epäselvyys on yksi narsistisen häiriön tunnusmerkki, ja se juontaa juurensa varhaisen vuorovaikutuksen häiriöistä tai puutteista 1–3 vuoden iässä (Kernberg 1977, 1980). Suggestio ja laumakäyttäytyminen ovat myös esimerkkejä minän rajojen periaatteellisesta hauraudesta.

3.3.2 Itsetunnon ja toisten arvon muodostuminen

Freudin mukaan vauva on ”Ihr Majestät, das Baby” (Hänen Majesteettinsa, vauva) ja syntyy täynnä odotusta siitä, että häntä hoidetaan hyvin. Toisten tehtävänä on onnistua täyttämään tämä odotus riittävän hyvin. Hyvä hoito merkitsee sitä, ettei lapselta viedä uskoa siihen, että hän on arvokas ja tarpeellinen. Tämä usko on haavoittuva, ja laiminlyönnit, nälässä pito, pelottelu, uhkailu ja hoitamatta jättäminen merkitsevät lapselle hänen arvonsa kyseenalaistamista.

Varhaisimmassa hoidossa saamansa hyvät kokemukset toisista lapsi varastoi toiseen paikkaan ja huonot toiseen. Jos lapsi on saanut varttua riittävän hyvässä hoidossa, hän on toisen ja kolmannen ikävuotensa tienoilla oppinut sisällyttämään representaatioon itsestä ja muista henkilöstä sekä huonoja että hyviä kokemuksia. Hyvä hoito viittaa tässä yhteydessä siihen, että lapselle on kertynyt riittävästi hyviä kokemuksia vuorovaikutuskumppaneidensa kanssa, jolloin ne pystyvät liuentamaan huonojen kokemusten voimaa. Postitiivisesti ja negatiivisesti värityneistä aineksista koostetaan sekä itsetunto että käsitys muiden arvosta. Kolmen ensimmäisen elinvuoden aikana lapsen käsitykset omasta arvostaan ja muiden arvosta vakiintuvat *sisäisiksi representaatioiksi*, mutta ne kehittyvät vuorovaikutuksen myötä edelleen (Kernberg 1977, 1980). Psykoanalyttisten tapauselostuksien perusteella arvioidaan, että viidenteen ikävuoteensa mennessä lapsi on muodostanut käsityksen omasta ja toisesta sukupuolesta sekä niiden arvosta (esim. Kernberg 1980). Edellä esitetyt arviot oman arvontunnon kehitykseen liittyvistä ikärajoista ovat viitteellisiä eivätkä tarkoita sitä, ettei myöhemmillä

tapahtumilla ja vuorovaikutuskokemuksilla enää olisi merkitystä yksilön identiteetille. Arkiajattelun mekanisme, sosiaalisia representaatioita, käsitellään tarkemmin luvussa 6.

Erityisen tarkastelun kohteena lastenpsykiatriassa, psykologiassa ja sosiaalipsykologiassa ovat 1900-luvun puolivälistä alkaen olleet lapsen varhaisimmat kiintymyssuhteet lapsen hoitajiin. Aiheen uranuurtajia ovat olleet John Bowlby ja Mary Ainsworth. Kiinnittyminen tai kiintymyksen kehittyminen toisiin on yksi henkiin jäämisen perusedellytys, koska ihmislapsi on eloonjäännissään täysin riippuvainen toisista. Lapsella onkin synnynnäiset valmiudet toisista kiinnipitämiseen. Valmiuksia ovat tarttumisen tai takertumisen, itkemisen, seuraaminen ja kutsuminen. Sen sijaan se, miten lapsi muodostaa sosiaalisen suhteen ja keistä tulee hänelle merkityksellisiä kiintymyksen kohteita, riippuu lapsen ympäristössä olevien ihmisten tavasta hoitaa häntä ja vastata hänen tarpeisiinsa. Tutkimuksen painopiste on ollut alun perin lapsen suhteessa äitiin (Mahler 1975; Bowlby 1978). Myöhemmin tutkimusta on laajennettu isän ja lapsen suhteen analyysiin (esim. Lamb 1978). Kiintymyssuhdetta käsitellään myös luvussa 4.2.

Lapsi luokittelee ympärillään olevat ihmiset tärkeysjärjestyseen sen mukaan, millaisia kokemuksia hänellä on heistä kolmen ensimmäisen ikävuotensa aikana. Tässä varhaisessa luokituksessa toisista ihmisistä on ainakin kolme ryhmää. Ensimmäinen kiintymyskohde on henkilö, jonka seuran ja läheisyyden lapsi valitsee ylitse muiden, esimerkiksi silloin kun hän on sairas tai väsynyt. Sen jälkeen tulevat toissijaiset kiintymyskohteet, jotka lapsi hyväksyy korvikkeina ensisijaiselle kiintymyskohteelle ja joiden seuraa hän preferoi, kun kaikki on hyvin. Kolmas luokka on ei-kiinnostavat, ei-tärkeät vieraat. Kyky erottaa itselle tärkeät ihmiset ei-tärkeistä kehittyy noin puolen vuoden aikana. Vierastusreaktio tuntemattomia ihmisiä kohtaan on ensimmäinen merkki ulkomaailman ja tärkeiden ihmisten maailman erottumisesta toisistaan. Jos 0,5–1,5-vuotias lapsi itkee jäädessään vieraan hoiviin tai nähdessään outoja ihmisiä, kyseessä ei ole merkki huonosta kehityksestä eikä huonosta kasvatuksesta vaan

osoitusta siitä, että lapsi on oppinut tekemään eron vieraan ja tutun välillä (Spitz 1974).

Hyvän varhaisen hoidon keskeiset piirteet ja siten myös lapsen tasapainoista *sosioemotionaalista* kehitystä tukevat tekijät voidaan tiivistää muutamiksi *hoivakäyttäytymisen ulottuvuuksiksi*. Tiedot hyvän hoidon kriteereistä pohjautuvat Mary Ainsworthin (1967) havaintoihin ugandalaisäitien käyttäytymisestä pienten lastensa kanssa. Niillä voidaan itse asiassa kuvata ja arvioida ketä tahansa hoitajaa, joka toimii lapsen kanssa, myös päivähoidon aikana. Hyvän hoivan ulottuvuuksia ovat

- hoitajan saatavuus: lapsi kiintyy henkilöihin, jotka ovat lapsen arjessa ja (juhlassa) riittävästi saatavilla
- hoitajan responsiivisuus: lapsi kiintyy henkilöihin, jotka reagoivat viivytyksettä lapselta tuleviin viesteihin; itkuun, puheeseen tai sanattomiin toimiin
- hoitajan stimuloivuus: lapsi kiintyy henkilöihin, jotka osaavat viihdyttää häntä (ikään sopivien leikkien keksiminen, juttelu, laulaminen)
- hoitajan ihokontaktin määrä: lapsi kiintyy henkilöihin, joihin heillä on paljon ihokontaktia
- hoitajan psyykinen luokse päästävyys: lapsi kiintyy henkilöihin, jotka käyttäytyvät avoimesti ja spontaanisti hänen seurassaan
- hoitajan empaattisuus: lapsi kiintyy henkilöihin, jotka pystyvät eläytymään hänen tunteisiinsa. (Ainsworth 1971, 1979; Bowlby 1978.)

Kun nämä hyvän hoivan kriteerit täyttyvät, kokemuksista hoitajan kanssa tulee lapselle tavallaan läheisten antamia lahjoja, joista kertyy lapsen henkilökohtaista pääomaa. Tiedetään, että lapsi päättelee oman arvonsa siitä, mikä tasoista hoitoa hän saa. Hyvä varhainen hoito sisäistyy yhdeksi perusainekseksi hyvän itsetunnon rakentumisessa (Kernberg 1980). Kun aikuinen hoitaa lasta, hän voi joustaa suunnitelmissaan ja huomioida myös lapsen tilan, kuten väsymyksen ja nälän, ja toimia lapsen antamien vihjeiden ja tarpeiden mukaan.

On myös muistettava, että lapsen suhdeverkko ulottuu vanhempia laajemmalle. Usein lapsen arkeen kuuluu myös sisarus-, sisar- ja velipuolia, äidin tai isän uusia aviopuolisoita, isovanhempia tai muita lähisukulaisia, jotka tarjoavat valtavasti erilaisia oppimiskokemuksia ja heijastuspintoja. Suomessa pikukulapset aloittavat yleensä kodin ulkopuolisen päivähoidon noin 1–2 vuoden iässä ja tutustuvat sen mukana uusiin hoitajiin ja ikätovereihin. He voivat myös jo varhain muodostaa merkittäviä ihmissuhteita kodin ulkopuolisiin ihmisiin. Nämä ihmissuhteet ovat tärkeitä lapsen omanarvontunnon säätelyssä.

Jo pienten lasten verkostot ovat suhteellisen laajoja. Suomalaiset 5–6-vuotiaat valitsevat keskimäärin 15 henkilöä verkostonsa, kun heitä pyydetään valitsemaan itselle tärkeitä ihmisiä. Tärkeiden ihmisten joukkoon kuuluu oman perheen jäsenten ja isovanhempien lisäksi lapsia ja aikuisia laajemmasta sukuverkostosta, naapurustosta ja päivähoidosta. Tämän ikäiset mieltävät monesti myös lemmikit sosiaalisen verkostonsa osaksi, olivatpa ne sitten koiria, kissoja, marsuja, kaloja tai poneja. Perheenjäsenet ja isovanhemmat muodostavat noin puolet lasten merkittävien ihmisten joukosta ja kaukaisemmat sukulaiset, naapurit, hoitotädit ja leikkikaverit noin puolet (Lahikainen, Roine, Tolonen & Kraav 2010). Sisarus- ja toverisuhteista saadaan merkittäviä kokemuksia, jossa itseä verrataan muihin tasavertaisessa asemassa oleviin. Päiväkoti ja koulu ovat keskeisiä areenoita ikätoverien kohtaamiselle. Toveriryhmät, myös harrastusten ympärille muodostuneet, ovat tärkeitä positiivisen samastumisen kohteita, mutta niissä esiintyy myös sosiaalisia paineita.

Käsitys omasta arvosta on tulosta monimutkaisesta päättelystä, jota tehdään kaikkien verkoston ihmisten kanssa saatujen kokemusten perusteella. Mutta miten voidaan punnita lapsen hoitoon tai muuten elämään osallistuvan ihmisen osuuden merkitys ja arvo lapsen elämässä? Tehtävä on mahdoton siksi, että vuorovaikutuskokemukset ovat hyvin subjektiivisia eikä niille voi oikein määritellä objektiivisia tärkeysarvoja. Lapsen ympäristön ihmisiä voidaan kuitenkin asettaa karkeahkoon arvojärjestykseen sen mukaan, missä vaiheessa lapsen kasvua he

keskittyvät lapsen kanssa olemiseen ja miten he tässä tehtävässä toimivat. Itsearvostuksen kehittymiseen vaikuttavat toisilta saadun hoivan ja tunnistuksen lisäksi omat onnistumisen kokemukset toiminnasta ja osaamisesta sekä terveys (Kernberg 1980).

Varhaiset kokemukset heijastuvat myöhemmässä iässä suhtautumisessa muun muassa omiin tarpeisiin, ruumiiseen ja itseen kokonaisuudessaan. Ne ovat välittyneet muistiin kaikkien aistien välityksellä, aluksi keskenään eriytymättömien aistimusten kautta, jolloin niiden kielellinen kuvaaminen on vaikeaa. Monipuolinen, osapuolille hyvää oloa tuova lapsen ja hoitajan keskinäinen yhdessäolo on lapsen omanarvon kehittymisen varhainen perusta, jota vanhempina edelleen koostavat erilaiset onnistumisen kokemukset sekä omissa toimissa että yhdessä muiden kanssa. Koko elämän ajan itsetuntoa ruokkivat toisilta saatu hyväksyntä ja rakastetuksi tuleminen. Varhainen kaltoin kohtelu siinä missä rakastetuksi tuleminen ja hellyyden kokemuksetkin jättävät kasvavaan jälkensä. Myöhemmässä elämässä ne voivat ilmetä selittämättöminä häpeän, vähäarvoisuuden ja huonommuuden tunteina tai vihamielisyytenä ulkomaailmaa kohtaan. (Kernberg 1980.)

3.3.3 Suhteellinen autonomia

Kun lapsi kehittyy, tärkeitä kehityssaavutuksia ovat kyky kontrolloida omaa halua toisten harjoittaman kontrollin sijasta ja kyky osata päättää, milloin totella ja milloin toimia itsenäisesti. Itsekontrolli ja itseohjautuminen ovat suhteellisen autonomian tunnusmerkkejä. Ne merkitsevät valvonnan ja ohjauksen siirtymistä kasvattajilta, vanhemmilta ja hoitajilta kehittyvän yksilön omalle vastuulle. Itsekontrollia tarvitaan nimenomaan omien kielteisten tunteiden säätelyyn.

Yksi tärkeimmistä asioista, jonka toiset ihmiset tunnistavat ja jonka he osoittavat merkitykselliseksi elämän alkuvuosina, on lapsen oma halu. Se, miten lapsen tahtoon ja haluamiseen suhtaudutaan, on erittäin tärkeää myöhemmän yksilöllisyyden ja

yhteisöllisyyden kehittymisen kannalta. Lapsen on opittava hyväksymään, että hänen halujensa toteuttamisessa on rajoituksia ja esteitä ensimmäisistä aterioista, pesemisistä ja nukuttamisista lähtien. Hän joutuu oppimaan, että myös muilla on haluja ja etteivät kaikki halut ole toteutettavissa. Ei-sanana merkitys opitaan jo alle yksivuotiaana. Spitzin (1974) mukaan se on yksi keskeinen psyyken organisoija: kaikki ei ole lasta varten. Kysymystä siitä, mikä on sallittua itselle ja mikä on hyväksyttävää muiden taholta ja mikä ei, joudutaan punnitsemaan ja ratkaisemaan läpi elämän sekä yhdessä toisten kanssa että yksin hyvin erilaisissa tilanteissa.

Itsekontrolli syntyy toisten harjoittaman kontrollin sisäistämisestä. Kontrollin sisäistämisen edellytyksenä on, että kontrolloijana on rakastettu ihminen eli henkilö, jonka kanssa lapsella on ollut riittävästi myönteisiä vuorovaikutuskokemuksia (Kernberg 1980). Lapsi oppii hänelle asetettuja sääntöjä siten, että hän ensin havaitsee ja myöhemmin ennakoii, että kielletyn tekemisestä tai tottelemattomuudesta on ei-toivottuja seurauksia, kuten rangaistuksia tai pahaa mieltä. Näin hän kykenee itse soveltamaan kieltoa ilman säännön asettajan valvontaa. Omantunnon ja sisäisen moraalisaännösten kehittymisen ensiaste on syntynyt. Sosiaalisessa kanssakäymisessä toisilta opittu käsitys hyväksyttävästä ja ei-hyväksyttävästä toiminnasta tai käyttäytymisestä muodostuu tärkeäksi yksilön sisäiseksi pääomaksi. Kun lapsi on toistamiseen esimerkiksi kuullut, että lyöminen ja esineiden rikkominen on kiellettyä, ja oppinut, että kielletyistä teoista myös seuraa rangaistus, hän lopulta omaksuu säännöt ja alkaa noudattaa niitä ilman valvontaa. Sisäisen kontrollin synty ei ole luultavasti mekaaninen seuraus rangaistuksista vaan sen ymmärtämisestä, että toisten rakkauten voi menettää, ellei ota huomioon heidän asettamia rajoituksia (Kernberg 1980). Näin syntyneeseen henkilökohtaiseen pääomaan kuuluvat käsitys oikeasta ja väärästä ja myöhemmin myös arvot ja ihanteet. Oman ja muiden käyttäytymisen arvioinnin ja ohjauksen kyky on siis vuorovaikutuksessa opittua (Freud 1923).

Yksilöllisessä elämässä kyky itsekontrolliin ja itseohjautumiseen eivät ole kehityksen itsestään selviä tuloksia vaan tärkeitä kehityssaavutuksia. Edellä esitetystä seuraa muun muassa se, että ellei lapsi koe saaneensa rakkautta ja ymmärrystä keneltäkään, hänen on vaikea hyväksyä myöskään rajoituksia. Lisäksi hoidotta ja rakkaudesta jääminen herättää vihaa ja pettymystä. Itsekontrollin ja itseohjautumisen kehittyminen ovat suhteellisen autonomian tunnusmerkkejä ja merkitsevät valvonnan ja ohjauksen sisäistämistä. Ohjaus siirtyy kasvattajilta yksilön vastuulle. Itsekontrollia tarvitaan nimenomaan omien kielteisten tunteiden säätelyyn. On erilaisia näkemyksiä siitä, millainen sosiaalinen vuorovaikutus perheen jäsenten kesken edistää näiden kompetenssien kehitystä. Oppimisteoreettisesti katsottuna riittää, että on hyviä malleja, joista voi ottaa esimerkkiä. Psykoanalyttikot ovat esittäneet useita kehitystä edistäviä vuorovaikutustekijöitä alkaen imetyksestä, jonka onnistumiseksi myös vauvan on opittava kontrolloimaan tunnetilojaan. Jos vauva joutuu odottamaan ruokaa nälissään, hän voi olla niin vihainen, ettei pysty vastaanottamaan hänelle myöhässä tarjottua ateriaa. Saamisen ja vastaanottamisen opettelu tapahtuu siis hyvin intiimissä vuorovaikutuksessa. Vastaavasti hoidon ajoittaminen lasta kunnioittavasti on tehtävä, jonka eteen vanhemmat joutuvat. Siistiksi opettelu on niin ikään itsekontrollin omaksumista ohjauksessa. Perhe-elämä synnyttää intohimoja perheenjäsenten kesken, ja keskinäinen tunteiden säätely perhe-elämässä on jatkuva harjoittelun arena.

Suhteellisen autonomian kehittyminen on prosessi, jossa haluavaa lasta ja nuorta vastassa on kokonainen kulttuuri, jolla on turvanaan perinteet sekä kasvatuksen ja hoidon asiantuntijat. Kysymys siitä, miten kasvattaa lasta niin, että hänestä tulee kunnan kansalainen, on kuitenkin jatkuva ja samalla sukupolvesta toiseen uusiutuva puheenaihe. Siihen voidaan vastata monella tavalla, kuten kulttuurien välisiä eroja koskeva tutkimus autonomian ja ryhmäkuuluvuudenkin korostamisen osalta kasvatuksessa osoittaa.

3.3.4 Varhaisten vaikutusten pysyvyys

Miten pysyviä vaikutuksia lapsuuden merkitsevien ihmisten ja lapsen vuorovaikutuksella sitten on aikuiseksi kasvavan lapsen koko elämän ja persoonallisen identiteetin kannalta? Psykiatri Ben Furman (1997) on esittänyt, että kaikilla on mahdollisuus hyvään lapsuuteen. Hänen mukaansa on kysymys pikemminkin aikuisen asenteesta omaan lapsuuteen kuin todellisten varhaisten kokemusten määrävästä vaikutuksesta. Mitä perusteita kyseiselle väitteelle on olemassa? On varsin todennäköistä, että lähes kaikilla ihmisillä on lapsuudessaan ollut todellisia onnen hetkiä, joita voi vaalia aikuisena, vaikka lapsuus muuten olisikin voittopuolisesti ollut kohtuuttoman kovaa. Periaatteessa aikuinen on vapaa ajattelemaan lapsuudestaan mitä haluaa, mutta miten pysyvä ensimmäisinä ikävuosina muodostettu käsitys omasta arvosta on? Kysymyksiin siitä, miten syvät lapsuuden jäljet aikuisessa ovat tai voivatko vanhemmat taata lapselle hyvän elämän panostamalla ensimmäisiin ikävuosiin lapsen hoidossa, on tieteellä monenlaisia vastauksia. Yksinkertaisia ja yksiselitteisiä tieteellisiä vastauksia näihin kysymyksiin ei ymmärrettävästi ole. Furmanin esittämässä näkökulmassa on kiinnostavaa ensiksikin se ajatus, ettei ongelmien syitä tarvitse etsiä menneisyydestä, ja toiseksi se, että koko elämän jäsenys saattaa muuttua olennaisesti keskittymällä nykyhetkeen. Ajattelutavalla on sukulaisuutta myöhemmin esiteltävään *narratiiviseen* lähestymistapaan.

Psykoanalyttiset tapaustutkimukset viittaavat siihen, että varhaisimmilla kokemuksilla on muita myöhempiä kokemuksia pysyvämpi merkitys, koska ne ovat ensimmäisiä ja muodostavat pohjan *suuntautumisle muihin ihmisiin* (anticipatory models) (Kernberg 1980; Klein 1950). Ihmisillä on taipumusta antaa vihjeitä uusille tuttaville uusissa tilanteissa siitä, millaista suhtautumista he ovat tottuneet odottamaan muilta. Vihjeet ovat pienimuotoisia ja tiedostamattomia sekä lähettäjän että vihjeen vastaanottajan osalta. Varhaisten kokemusten merkitys perustuu siis siihen, että on todennäköisempää saada tulevaisuudessa-

kin vastaavanlaista kohtelua, sen sijaan että lapsuutta seuraavissa elämänvaiheissa kokemukset olisivat korvaavia ja korjaavia. ”Näin minulle käy aina” on toteamus, joka saattaa sisältää avuttomuuden tunteen lisäksi orastavan oivalluksen siitä, että on itse vaikuttamassa siihen, miten muut suhtautuvat. Edellä esitetty ei kuitenkaan kumoa sitä tosiasiaa, että uusiin ihmisiin tutustumisen myötä saadaan itsestä uutta palautetta, joka voi muuttaa yksilöä. Kaikissa elämän vaiheissa kohdataan erilaisia ihmisiä, jotka antavat itsestä palautetta ja joilta saadaan vihjeitä siitä, mitä muille on viestitty ja miten viesti on vastaanotettu. Esimerkiksi tutkimukset osoittavat, että tilanteista, joissa yksilö on ollut hädässä ja saanut apua vieraalta, voi tulla hänelle käänteentekeviä kokemuksia, koska ne lisäävät hänen luottamustaan toisiin ihmisiin. Auttajaa kohtaan voidaan tuntea kiitollisuutta – ehkä ensimmäistä kertaa elämässä. Autetuksi tuleminen lisää myös omanarvontuntoa: ”Toinen ihminen näki hätäni ja halusi auttaa. Olen arvokas.”

Toinen perustelu sille, että varhaiset lapsuuden kokemukset ovat myöhempiä ratkaisevampia oman arvon määräytymiselle, lähtee siitä tosiasista, että vastasyntyneen ja pienen lapsen eloon jääminen riippuu täysin heille annettavan hoidon tasosta ja määrästä. Tutkijat olettavat, että mitä todellisempi, suurempi ja jatkuvampi autetuksi ja hoidetuksi tuleminen tarve on, sitä merkityksellisempää on toisilta tällöin saatu palaute. Vain ani harvoin, kuten vakavasti sairaina tai kuolinvuoteellaan, aikuinen joutuu yhtä avuttomaan asemaan suhteessa toisiin kuin pikkuvauva. Tämä argumentti vetoaa siihen, että *itsetunnon* ja *itsen arvon* muodostuminen on sidottu tarvetydytystä tuottaviin tai sitä epäviini kokemuksiin enemmän kuin muuhun vuorovaikutukseen. Näin myös ne henkilöt, jotka vastaavat lapsen tarvitsevuuteen, siis useimmiten vanhemmat, ovat muita ihmisiä tärkeämmässä asemassa. (deMause 1974.)

Varhaislapsuuden kohtalokkuutta on kritisoitu monella taholla, muun muassa Furmanin edustaman *ratkaisukeskeisen psykoterapian* piirissä. Naistutkimus puolestaan on tuonut esille sen, että lapsen avuttomuuden ja hoidon tarpeen korostus on

automaattisesti nostanut äiteihin kohdistuvat odotukset ja vaatimukset epärealistisiin mittoihin. Tämä johtuu siitä, että julkisessa keskustelussa katsotaan edelleen, että vastuu lapsesta kuuluu pääasiassa äidille eikä molemmille vanhemmille yhdessä tai laajemmin yhteiskunnalle. Lapsuuden korostaminen on siis merkinnyt naisten mahdollisuuksien kaventumista yhteiskunnassa ja kodin ulkopuolella tai ainakin syyllistänyt naisia sellaisista kiinnostuksen kohteista, jotka eivät liity lasten saamiseen ja kasvattamiseen tai kodinhoitoon. Keskustelu lapsuudesta on näin kytkeytynyt eriytymättömästi naisen asemaan perheessä ja perheen ulkopuolella mutta jättänyt pitkälti isät tämän keskustelun ulkopuolelle viime aikoihin saakka.

Käsitystä lapsuuden aikuisuutta määräävästä vaikutuksesta on lievennetty myös psykoanalyttikkojen keskuudessa. Nuoruusiän asiantuntijat ja psykoanalyttikot Peter Blos (1962) ja Erik H. Erikson (1968) ovat esittäneet, että nuoruus on uusi, paljon mahdollisuuksia tuova herkkyyskausi, jolloin oma arvo suhteessa muihin arvioidaan uudestaan. Tällöin lapsuusiässä koettuja pettymyksiä voidaan paikata, korvata ja korjata. Lapsen kokemuspäässä avainasemassa ovat ne aikuiset, jotka ovat olleet hänestä vastuussa hoitajina, kun hän on ollut lapsi, kuten vanhemmat ja opettajat, mutta myös sisarukset ja toverit. Kun nuori kasvaa ulos lapsenkengistään, hän altistuu ja herkistyy muistelemaan taaksejäävää lapsuuttaan. Hän saattaa haastaa vanhempansa ja toisinaan myös sisarensa keskusteluun menneistä, vaivaamaan jääneistä kokemuksista tai tapahtumista. Nuoret käsittelevät kokemuksiaan myös kollektiivisesti esimerkiksi popmusiikin ja -lyriikan avulla jättääkseen ne lopulta taakseen. Lapsuuden tärkeiden ihmissuhteiden uudelleenarviointi, jota voidaan ilmaista monin tavoin, kuten omia vanhempia opettajia tai heidän edustamiaan ideologioita kritisoiden, kuuluu normatiivisesti jokaisen nuoruuteen ja helpottaa siirtymistä aikuisuuteen. Se on yleensä ohimenevä vaihe ennen uusia sitoutumisia (Erikson 1968; Blos 1962).

Myös vauvojen ja pikkulasten havainnointiin perustuva tutkimus on muuttanut kuvaa lapsesta yksinomaan avuttomana,

toisten varassa olevana olentona ja näin samalla suhteellistanut käsitystä lapsuudesta tuomalla esille pikkuvauvojen osaavuutta. Jo pikkuvauva on kiinnostunut ympäristöstään ja pystyy valikoimaan kiinnostuksensa kohteita ympäriltään. Varhaisimpia esimerkkejä tästä aktiivisuudesta ovat vauvan ääntely vastaukseksi hänen kuulemiinsa ääniin, katseen suuntaaminen uuteen ja kiinnostavaan sekä yritykset tarttua ulottuvilla oleviin esineisiin. (Stern 1984).⁷

Uskonnolliset kääntymyskokemukset viittaavat myös siihen, että elämän suuntaa ja kokemusta itsestä ja maailmasta voidaan muuttaa hyvinkin suuresti myöhemmissä ikävaiheissa. Yhdenkin merkittävän uuden ihmissuhteen tai viiteryhmän löytäminen voi johtaa kokonaisvaltaiseen muutokseen itsetunnon ja koko persoonallisuudessa. Esimerkiksi alkoholistien hoidossa AA-kerhot ovat osoittautuneet hyviksi keinoiksi pyrittäessä eroon riippuvuudesta. AA-kerhojen toimintaperiaatteet, joissa vertaistuki ja sen myötä sosiaalinen hyväksyntä ovat keskeisiä, tarjoavat todellisen vaihtoehdoisen ryhmäjäsenyyden ja mahdollisuuden omaaloitteiseen, tarpeen mukaan tiheäänkin vuorovaikutukseen toisten kanssa. (Koski-Jännes, Hänninen ja Jussila, 1998).

3.4 Peilaaminen

George Herbert Mead (1934) pitää vuorovaikutusteoriassaan kaikkea vuorovaikutusta toisten kanssa olennaisena ihmisen käsityksen kehitykselle itsestään, toisin kuin psykodynaamisen sosiaalipsykologian edustajat. Meadin näkemyksensä mukaan yksilöllinen *identiteetti* muovautuu läpi elämän vuorovaikutuksessa muiden kanssa, kuten päivittäistä vuorovaikutusta käsittelevässä luvussa 2 esitettiin. Vuorovaikutuskokemuksista koostetaan kokonaiskuvaa itsestä ja toisista. Näin muodostunut käsitys itsestä eli ”minä muiden silmin” koostetaan osaksi omaa identiteettiä, jota vasten itseä arvioidaan ja omaa toimintaa ohjailaan.

Koska ihminen on muiden hyväksynnästä riippuvainen, hän tuo esille itsestään vuorovaikutuksessa sellaisia puolia, joille hän

haluaa muiden hyväksyntää. Hän peilaa itseään toisten kautta, toisin sanottuna tarkkailee muiden reaktioita ja modifioi käyttäytymistään saamansa palautteen mukaan, kuten valikoi puheenaiheensa, puhetapansa ja myös seuraansa. Toisaalta sosiaalinen elämä on niin monimuotoista ja vuorovaikutuksen palaute on niin runsasta, ettei yksilö pysty käsittelemään kaikkea. Hänen on pakko olla valikoiva. Havaintoja ja kokemuksia toisten kanssa joudutaan ohittamaan, jäsentämään ja yksinkertaistamaan. Henkilökohtainen vuorovaikutus kanavoituu, vakiintuu ja valikoituu pienemmän joukon ympärille. Jotkut ihmiset nousevat muita tärkeämmiksi palautteen antajina kuin toiset, myös myöhemmässä iässä samalla tavalla kuin varhaislapsuudessa.

Itseä on vaikea nähdä toiminnassa. Päivittäinen vuorovaikutus toisten kanssa erilaisissa tilanteissa mahdollistaa, houkuttelee ja pakottaa jatkuvaan itsen vertailuun muihin. Jo toisten näkeminen tai toisten esiintyminen joukkotiedotusvälineissä lisäävät alttiutta vertailuun. Oman käsityksen muodostaminen itsestä merkitsee olemista sidoksissa niihin ihmisiin, joiden kanssa ollaan tekemisissä tai yhteistoiminnassa ja joihin omat teot, tunteet ja toiminta suuntautuvat. Toiset ihmiset toimivat ikään kuin peilinä omasta itsestä läpi elämän. Jos ihminen esimerkiksi hymyilee jollekulle ja saa vastaukseksi hymyn, hän voi uskoa itsestään hyvää. Jos taas ihmisellä käy usein niin, että toiset puhuvat hänen päälleen juuri, kun hän omasta mielestään puhuu tärkeää asiaa, hän saattaa alkaa epäillä omaa kiinnostavuuttaan. Peilauksen välineenä voi olla esimerkiksi oma viiteryhmä, kuten sukupuoli-, ikä-, koulutustaso-, tai ammattiryhmä. Peilata voi myös toveriin, esikuvaan tai auktoriteettiin, kuten opettajaan tai terapeuttiin. Peilauksen avulla sekä haetaan suuntaa omalle toiminnalle että määritellään itseturtoa. Mielenkiintoista on, ettei *sosiaalisessa peilauksessa* löydy totuutta itsestä vaan ainoastaan toisten heijastuksia. Samanlaista peilaamisen kaltaista ohjailevaa tehtävää toimittavat myös yksilön omaksumat jo varhaisessa vuorovaikutuksessa sisäistämät arvot ja ihanteet. Ihmiset ovat erilaisia siinä suhteessa, kuinka paljon he niin omaansa kuin toisten toimintaa arvioidessaan käyttävät ulkoisia kriteereitä ja muiden ihmisten

reaktioita ja kuinka paljon taas sisäisiä kriteereitään ja arvojaan. Toisin sanottuna ihmiset eroavat toisistaan sen mukaan, kuinka autonomisia tai riippuvaisia he ovat suhteessa toisiin.

David Riesman esitti 1950-luvulla, että teollistuneen maailman eli modernin aikakaudella yksilö oli itseohjautuva ja omia sisäistettyjä standardejaan toiminnassaan noudattava, kun sitä aiemmin kyläyhteisöissä ihminen oli enemmän ulkoa ohjautuva ja yhteisön sääntöjä ja tapoja noudattava. Modernista ihmisestä tuli pakon edessä itseohjautuva, kun yhteiskunta monimuotoistui ja sosiaalinen kanssakäyminen tihentyi. Joka tilanteeseen soveltuvia normeja oli mahdotonta kehittää ja valvoa. Entä mitä on tapahtunut informaatiotekniikan aikakaudella? Onko ihminen muuttunut jälleen ulkoa ohjautuvaksi?

Nykyaikaisissa yhteisöissä toisten valvova kontrolli on paljon hävinnyt mutta valvovien silmien tilalla ovat mainonnan luomat houkuttimet ja suositukset, trendit ja brändit. Herbert Marcuse (1964) varoitti klassikkoteoksessaan *One-dimensional man* markkinoiden ja kulutuksen kasvavasta ylivoimasta yksilön elämän määrätymisessä. Mainonta ja muoti asettuvat tarjoamaan ulkopuolisen katsetta. Toisten ihmisten, vuorovaikutuskumppaneiden ohella ne pitävät yllä tai muokkaavat käsitystä itsestä ja muista. Ne luovat ulkonäköön, pukeutumiseen, kampaukseen, elämäntapaan, harrastuksiin ja omistamiseen liittyviä arviointiesteikkoja, joita kuluttajat voivat käyttää itsen ja toisten arvioinnin mittapuuna. Yksi mainonnan tehokkuuden perusteista on ihmisen tarvitsevuus ja halu tuntea itsensä muiden hyväksymäksi ja rakastetuksi. Muotien seuraamisen taustalla voi olla hyväksytyksi, arvostetuksi ja ihailuksi tulemisen tarve yhtä hyvin kuin luodun kuvan jäljittelemisen helppous. Kulutuksesta ja muotien seuraamisesta on tullut osa elämäntapaa, ja siten niistä ollaan myös riippuvaisia. Muotien ja brändien olemassaolo ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteivät yksilöt voisi toimia vastoin luotuja tyylejä ja esimerkiksi muodostaa vastaidentiteettejä.

Markkinat ja niihin liittyvä mainonta vaikuttavat ihmisten keskinäiseen vertailuun ja peilaukseen, koska ne antavat siihen välineitä arvottamalla tavaroiden haluttavuutta. Muodin luojat

määrittelevät, mihin väreihin sonnustautunut ihminen on minäkin vuonna ”in” tai ”out”. Luomalla *sosiaalisen vertailun* kriiteereitä markkinat vaikuttavat monitasoisesti ihmisten välisiin suhteisiin ja sitä kautta yksilön persoonalliseen identiteettiin. Ne vaikuttavat yksilöön tarjoamalla vaihtoehtoja yksilön arvoille valintojen, ihanteiden ja asenteiden ohjaajina, mutta ne vaikuttavat myös syvemmin omanarvontuntoon ja itsekunnioitukseen. Markkinoiden logiikasta tulee osa sosiaalisen vertailun logiikkaa. Markkinat tuovat materiaalisiin resursseihin perustuvan eriarvoisuuden näkyviin entisaikoja paljon laaja-alaisemmin, tehokkaammin ja hienojakoisemmin. Kauppias tuotteineen tarjoutuu sosiaalisen vertailun välineeksi ja väittää olevansa ”yleistynyt toinen”: ”Olet suosittu ja kadehdittu, jos käytät minun tuotettani. Jos et käytä, et ole mitään!”

Kehityspsykologiassa on ollut vallalla näkemys, että nuori aikuinen on varhaisissa vuorovaikutussuhteissaan tapahtuneen kehityksen ja nuoruuden identiteetikriisiensä tuloksena saavuttanut suhteellisen autonomian ja näin vakiinnuttanut persoonallisen identiteettinsä ja että aikuiseksi kypsyneet on valmis toimimaan vastuullisena ja itsenäisiä päätöksiä tekevänä kansalaisena. Markkinatalous- ja it-yhteiskunta tarjoavat kuitenkin kaikille kansalaisille kaiken aikaa ulkoisia standardeja, joilla itseä arvioidaan ulkonäöstä aina elämäntapaan asti. Ulkoapäin kohdistetut vaikutusyritykset minuuteen eivät siis suinkaan rajoitu lapsuuteen ja nuoruuteen, ne vaan jatkuvat läpi elämän. Näin minuus on jatkuvasti ajankohtainen henkilökohtaisen arvioinnin ja kehittämisen alue, jossa tasapainoillaan jatkuvuuden ja muutoksen välillä.

3.5 Identiteetin rajat, pysyvyys ja muutos

Persoonallista identiteettiä pidetään yllä vuorovaikutuksessa muiden itselle merkitsevien ihmisten kanssa, kuten tämän kirjan eri luvuissa esimerkein kuvattiin. Sosiaaliset verkostot ovat

tärkeitä yksilön minäkokemuksen jatkuvuudelle, ilman että sitä erityisesti huomataan muulloin kuin niissä tapahtuvien muutosten, esimerkiksi menetyksien yhteydessä silloin, kun niitä tarvittaisiin eikä niitä ole. Tosiasiassa itsen olemassaololle saadaan vahvistusta siitä, että tärkeät toiset ihmiset (*significant others*) suhtautuvat itseen johdonmukaisesti tavalla, johon on totuttu. Perhettä on pidetty eräänä keskeisenä instituutiona, jossa ihminen voi saada jatkuvaa ja monipuolista itseä koskevaa palautetta ilman samanlaisia suoriutumiskaavoja kuin esimerkiksi työelämässä ja opiskelussa. Perhe on siis tärkeä yksilöllistä identiteettiä ylläpitävä, *noominen* eli vieraantumiselta suojaava sosiaalinen instituutio (Berger & Kellner 1969). Perheen elämän piiriin kuuluvien suhteiden jatkumiseen on voitu luottaa ainakin lasten ja vanhempien suhteiden säilymisessä. Muuttumattoman sukulaisuuden kanssa samansuuntaisesti vaikuttavat muut pitkäaikaiset ystävyys-suhteet ja muut ihmissuhteet. Sen sijaan muoti, trendit ja brändit luovat paineita samuudelle eli yllyttävät muutokseen.

Yhteiskuntatieteissä on käyty keskustelua yhteiskunnallisen muutoksen merkityksestä yksilölle. Kärjekkäimmissä näkemyksissä yksilö pysyvänä, ehjänä kokonaisuutena on tyystin kadonnut ja tilalle on tullut historiaton subjekti: toimija, joka sidoksista vapaana voi osallistua haluamiinsa sosiaalisiin peleihin koostumukseltaan vaihtuvissa ryhmissä. Seurauksena on minä-kokemuksen pirstaloituminen (Lyotard 1984). Kriittikkä on esitetty myös yksilön kehitysteorioita kohtaan. Kysymys yksilön muutoksesta ja sen ehdoista on sosiaalipsykologian ydintä, koska tieteenalan näkemyksen mukaan yksilö ymmärretään sosiaalisesti tuotetuksi. Lapsen kasvu- ja elinolojen muutoksilla on välttämättä seurauksia myös lapselle itselleen. Sellaista kokonaiskuvaa yksilön varhaisesta kehityksestä tai toimintaedellytyksistä ei kuitenkaan ole, jonka perusteella voitaisiin tarkkaan ennustaa, millaisia pitkäaikaisia muutoksia yksilössä on odotettavissa ulkoisten olojen muutoksista, kuten informaatiotekniikan läpimurrosta. Yksi tärkeä syy ennustamisen vaikeuteen on se, että ihmisillä on aina omaa tahtoa ja luovuutta, mikä tekee

jokaisen elämän vaikeasti ennustettavaksi. Tutkimus rakentaa tietoa pienin askelin. On kuitenkin ilmiselvää, että ihminen on varustettu sopeutumaan monenlaisiin muutoksiin. Tätä todistavat esimerkiksi vertailevan sosiaalipsykologian tai sosiaaliantropologian tutkimukset erilaisista yhteisöorganisaatioista, arvoista ja minäkäsityksistä erilaisissa kulttuureissa.

Kysymykset siitä, kuka minä olen ja mihin kuulun, voivat aktivoitua uudelleen mitä erilaisimmista syistä ja mitä erilaisimpina ajankohtina läpi elämän. Ihminen voi vaihtaa kohteita, joihin hän vertaa itseään, jolloin hän näkee itsensä uudesta näkökulmasta. Esimerkiksi maasta tai kulttuurista toiseen muuttoon sisältyy tarjous itsen uusiutumisen. Minäkäsitys voi muuttua ja persoonallinen identiteetti kehittyä.

Aina kun yhteiskunta muuttuu, yksilöllisenä haasteena on käsitellä sitä, mitä ulkoiset tapahtumat merkitsevät itselle ja läheisille. Identiteettiä koskevat kysymykset saattavat ajankohtaistua ulkoapäin ennalta odottamattomalla tavalla ja kriisiyttää identiteetin ja ajatukset itsestä, omasta asemasta ja tulevaisuudesta. Esimerkiksi maito- ja lihatuotteita on pidetty Suomessa itsestään selvästi hyvänä ja tarpeellisena ravintona, mutta ilmastokriisin johdosta niiden käyttöä on kyseenalaistettu. Tavallinen maanviljelijä tai lihansyöjä joutuu näin kohtaamaan kriittistä tarkastelua ja muutospaineita. Identiteetin kriisiytymisen uhka kasvaa sitä mukaa kuin ympärillä tapahtuva muutos kasvaa tai kiihtyy. Mitä läheisemmin muutokset koskevat ihmisen jokapäiväistä arkea, sitä todennäköisemmin ne vaikuttavat identiteettiin. Osallisuutta ja omaa paikkaa maailmassa joudutaan päivittämään jatkuvasti. Monet muutokset ovat globaaleja, joten niiden seurauksia on vaikea ennakoita. Globaalin maailman uudet perspektiivit, nopeat yhteydet yli maapallon ja toimintojen ajasta ja paikasta riippumaton yhtäaikaistuminen kuitenkin muuttavat yksilöllisen elämän perspektiiviä tavalla, josta ei tutkimuksessa tiedetä vielä juuri mitään.

Tunnettu englantilainen sosiologi Anthony Giddens (1979) esittää yhteiskunnallista muutosta analysoidessaan, että muutoksen aiheuttama uusi haaste ihmiselle on *refleksiivisyyden*

vaatimus. Refleksiivinen itsesäätely tarkoittaa valmiutta ja vaatimusta ottaa kantaa ja suhteuttaa itseä muuttuvien tilanteiden ja saatavilla olevan informaation mukaan. Giddens korostaa, että yhteiskunnan massiiviset säätelyjärjestelmät, joista lait ja muut normistot ovat osa, eivät riitä ohjaamaan ihmisten toimintaa moniaineksisessä yhteiskunnassa. Siksi itseohjausta tarvitaan aikaisempaa enemmän. Eri kulttuureissa ja eri aikoina yksilölliset muutospaineet ajankohtaistuvat eri tavoin ja jatkuva refleksiivisyyden vaatimus luo ahdistusta, joka puolestaan toimii eräänlaisena muutoksen moottorina yksilössä. Traditionaalisten yhteiskuntien ulkopuolella ihmisten on tehtävä jatkuvasti *identiteettityötä*, tulkittava maailman tapahtumien merkitystä oman elämän kokonaisuudessa ja ohjattava omaa elämää niiden suunnassa. Arki vaatii tasapainoilua yhtäältä projektisuuntautumisen ja uuden omaksumisen ja toisaalta tapojen ja oman menneisyyden vaalimisen ja jatkuvuuden ylläpitämisen välillä.

Yksi valtavan suuri arkea muuttava tekijä on sähköisen informaatiotekniikan kotoutuminen arjen instituutioihin, koteihin, kouluihin, työpaikoille ja julkisiin tiloihin. Entistä tehokkaampi, monipuolisempi ja laajemmalle levinnyt sähköinen media tuo ajankohtaiset tapahtumat maapallon toiselta puolelta olo- ja työhuoneisiin osaksi omaa arkea ilman, että uutisoituihin tapahtumiin voidaan juuri vaikuttaa. Tämän seurauksena kuva maailmasta on nopeasti laajentunut ja vertailun mahdollisuus – tai pakko – on saanut laajuudessaan aivan uudet mittasuhteet. Sähköinen informaatiotekniikka laajentaa mahdollisten ihmissuhteiden kirjoa yli ajallisten ja paikallisten rajoitusten. Internet tarjoaa uusia liittymisen mahdollisuuksia, viiteryymiä ja uusia ihmissuhteiden muotoja. Ystävien joukko voi laajeta Internet-tuttavuuksilla tai korvautua niillä. Sähköinen media organisoii uudelleen paikallisia sosiaalisia suhteita ja verkostoja. Tämä koskee aikuisten lisäksi lapsia sekä aikuisten ja lasten välisiä suhteita, koska laitteet ovat osa myös kodin arkipäivää. Lapset ovat syntymästä saakka jatkuvasti median välittömässä ja välillisessä vaikutuspiirissä.

Ulkoinen maailma on lapselle läsnä myös kotona monin tavoin, kuten matkapuhelimen tai internetin, videoiden ja televisio-ohjelmien välityksellä. Medialaitteet toimivat kiinnostavana ympäristönä kodin rajojen sisällä. Sen lisäksi, että ne herättävät samanlaista kiinnostusta lapsissa kuin leikkikalut ja tarjoavat kehitysmahdollisuuksia, niihin voi sisältyä myös uhkia, joita on vaikea hallita. Näin voi käydä silloin, kun vanhemmat tai sisarukset katsovat pienemmille liian vaikeita ohjelmia tai aineistoja televisiosta, videoilta tai Internetistä. Joskus pienen lapsen on haluamattaankin pakko olla tietoinen televisio-ohjelmista tai tietokoneen näyttöpäätteen tapahtumista, jos esimerkiksi toiset katsovat niitä eikä kodissa ole riittävästi tilaa oman rauhan saamiseen. Television aiheuttamista peloistaan kertoessaan viisivuotiaat paljastavat usein, että he ovat katselleet ohjelmaa salaa vanhempien huomaamatta sohvan takaa tai kuulleet pelottavia ääniä auki olevasta ovesta. Pelottava ulkomaailma voi olla myös kiehtova ja houkutteleva. Jos lapselta kielletään tietyn mediasisällön seuraaminen, hän pystyy kiertämään kiellon, kun hän on yksin kotona, omissa huoneissaan tai naapurissa. (Valkonen, Pennonen & Lahikainen 2005; Paavonen, Roine, Pennonen & Lahikainen 2009.)

Kodin medialaitteet muistuttavat perheenjäseniä. Ne ovat helposti saatavilla kodissa, ja niiden käyttö on yksinkertaista jo vuoden ikäiselle lapselle, joka on valmis kokeilemaan kaukosäätimien näppäimiä heti kun ne ovat käden ulottuvilla. Lisäksi toiminnasta seuraa kiinnostavia tapahtumia. Medialaitteet siis tarjoavat mahdollisuuksia jonkinlaiseen vuorovaikutukseen ja voivat palkita käyttäjänsä. Sitä, miten medialaitteet muuttavat aiempia tai totuttuja vuorovaikutuskuvioita perheenjäsenten välillä, ei toistaiseksi ole juuri tutkittu. Tiedetään kuitenkin, että esimerkiksi television ohjelmatarjontaa ryhmittää perheenjäseniä uudella tavalla, sekä erottaa että yhdistää (Pasquier 2001). Erilaiset kiinnostukset luovat etäisyyttä perheenjäsenten välille. Esimerkiksi vanhempien on käytännössä lähes mahdotonta tuntea, hallita ja kontrolloida lastensa mediankäyttöä tai pelaamista. Heidän on kovin vaikea merkitä mediankäytölle turvallisia

reviirejä, kuten pihapiirin ympärille aiemmin pystyttiin määrittelemään. Tarjontaa on niin runsaasti, ettei ole mahdollisuutta muodostaa kokonaiskäsitystä uusmedian tarjonnasta, edes lapsille suunnatusta sisällöstä. Tämä johtuu lähes rajattomasta ohjelmatarjonnasta, vanhempien työstressistä ja kasvavasta ikäpöytästä.

Median ohjelmistot tarjoavat lapsille uusia yhteisiä viitekehäyksiä, jotka sekä yhdistävät että erottavat lapsia uusilla tavoilla ohi sosiaaliluokka-, sukupuoli- ja aluerajojen myös kodin ulkopuolella. Ne tarjoavat kulutuksen ihanteita, luovat tarpeita ja tuottavat uutta, nopeasti muuttuvaa käsitteistöä, kieltä ja kulttuuria. Tästä lasten keskinäisestä ryhmittymisestä brändien ympärille suuri osa pysyy vanhemmille tuntemattomana. Lasten keskinäiset ikä- ja niihin liittyvät kykyerot määrittyvät entistä tarkemmin ohjelmatarjonnan ja siihen liittyvän oheistavaratuotannon (esim. Pokemonit ja Bratzit) pohjalta.

Median kotoutuminen perheisiin on muuttanut aikuisten ja lasten keskinäisten maailmojen välisiä suhteita ja samalla vahvistanut lasten keskinäisiä suhteita. Eri-ikäisille suunnattu ohjelmatarjonta ja ikään liittyvät preferenssit johtavat siihen, että sukupolvien elämysmaailmat erilaistuvat ja kosketuspinnat sukupolvien välillä ohentuvat. Näin sukupolvien yhteinen kokemus voi ohentua ilman, että siitä välttämättä tullaan tietoisiksi. Yhteisen kielen ja yhteisten kokemusten puute voi vieraannuttaa perheenjäseniä toisistaan. (Lahikainen 2009.)

Aikuisten vaikutusvalta lapsiin perustuu siihen, että lapset oikeasti tarvitsevat aikuisia. Perhepiirissä tapahtuvan varhaisen vuorovaikutuksen keskeistä merkitystä minän rajojen syntymiselle, itsen ja toisten arvon syntymiselle ja halujen kontrollin kehittymiselle kuvattiin aiemmin tässä luvussa. Kun lapsi saa hyvää hoitoa, hän luottaa vanhempiinsa ja kunnioittaa heitä. Media on kuitenkin mahti, joka voi kriisiyttää vanhempien auktoriteetin entistä varhemmin. Lapsilla on syntymästään saakka pääsy median ääreen, ja he myös pätevoityvät käyttämään viestintävälineitä varhemmin kuin vanhempi sukupolvi. Pienikään lapsi ei kuitenkaan ole tahdoton mediavaikutteiden

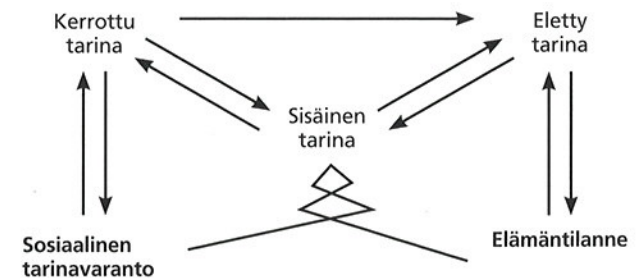
vastaanottaja vaan pyrkii käytettävissä olevin keinoin itse suuntaamaan kiinnostuksen kohteitaan ja torjumaan ei-toivomiaan vaikutteita. Tämä pätee myös television katsomiseen ja internetin käyttöön (Valkonen, Pennonen & Lahikainen 2005). Tutkimuksen mukaan lapsi on kyvykäs, älykkäästi ja aktiivisesti käsittelemään ympärillään havaitsemiaan asioita.

Sähköisen tekniikan levittäytyminen lapsen arkeen ei kuitenkaan tarkoita, että lapset tarvitsisivat vähemmän tai lyhyemmän aikaa vanhempaa sukupolvea kasvattajana ja hoitajana kuin aikaisemmin. Yhtä vähän sitä tarkoittaa sekään, että lapsuus on eräässä mielessä lyhentynyt. Samalla kun lapsuus lyhentyy, se voi myös tihentyä. On mahdollista, että useimmissa nykyperheissä on paremmat mahdollisuudet hyvän alun antamiseen pikkulapsille kuin koskaan aikaisemmin, koska vanhemmille taataan erityistä aikaa lapsen keskittymiseen ainutlaatuisella tavalla. Kehityksen keskenjääminen tai huono varhainen hoito puolestaan voivat merkitä sitä, että osa elämättömästä ja kokemattomasta lapsuudesta seuraa mukana nuoruuteen ja aikuisuuteen.

Informaatiotekniikan ohella ilmastonmuutos on suurin ulkoinen tekijä, joka vaikuttaa ihmissuhteiden muotoutumiseen uudella, paljolti vielä tutkimattomalla tavalla. On vielä liian aikaista arvioida, miten monin eri tavoin uusi tekniikka vaikuttaa sosiaalisuuden toteutumiseen, omaksuttuihin sosiaalisiin identiteetteihin ja persoonalliseen identiteettiin. Esimerkiksi Facebookin ja Twitterin kaltaiset sosiaaliset mediat laajentavat sosiaalisuuden muotoja mutta myös vahvistavat tai heikentävät entisiä. Uusia sosiaalisia identiteettejä syntyy myös erilaisten internetvälitteisten toimintojen, sähköisten pelien tai televisio-ohjelmien kautta. Informaatiotekniikka tekee käsillä olevan maailman niin laajaksi, etteivät ihmisen parhaimmatkaan kyvyt riitä reflektimaan arjen sisältämää mahdollisuuksien maailmaa. Giddensin vaatiman refleksiivisyyden lisäksi tarvitaan ehkä kykyä eristäytyä, luopua ja sulkea ulkopuolelle.

3.6 Kerronta identiteettityön välineenä

Kertominen eli narratiivi tai tarinan muodostaminen on yksi sosiaalipsykologian uusimpia lähestymistapoja ja tärkeä osa *konstruktivistista sosiaalipsykologiaa*, joka yleisemmin tarkastelee kielenkäytön keskeistä merkitystä sosiaalisessa kanssakäymisessä. (Bruner 1990; Hänninen 1999; Phelan 2005; Hyvärinen 2008). Käsite *narratiivi* viittaa sekä kulttuurin kielellisiin piirteisiin että yksilön mahdollisuuksiin, välineisiin ja resursseihin hallita ja muokata kokemusta itsestään suhteessa ympäröivän maailman tapahtumiin. Narratiivi on keino jäsentää todellisuutta. Esimerkiksi sanonta ”per aspera ad astra – vaikeuksien kautta voittoon” on hyvin tiiviiseen muotoon pakkautunut tarina. Se asettaa vaikeudet elämän ajallisiin puitteisiin ja muistuttaa siitä, että tulevaisuus on olemassa vaikeuksista huolimatta ja että vaikeudet loppuvat joskus. Lisäksi sanonnassa vielä väitetään, että vaikeudet ovat hyväksi. Niiden avulla saavutetaan jotakin entistä parempaa. Kun yksittäinen ihminen kohtaa vaikeuksia, niiden kestämisessä häntä auttaa kyseinen lentävä lause tai minikertomus. Toisaalta katsotaan myös, että kulttuuri sisältää tarinavaraston, jota kulttuurin jäsenet voivat käyttää hyväkseen asioiden jäsentämisessä. Tarinat, kuten draama tai komedia, ovat yleisesti

Kuvio 3.1. Tarinallinen kiertokulku (Hänninen 1999)

käytettävissä olevia keinoja hallita ja kuvata kokemusta ja antaa tapahtumille muoto. Kaikki tuntevat Tuhkimo-sadun, ja lehdistä voi lukea lisää nykyajan tuhkimotarinoita.

Kuvio 3.1 esittää erään mahdollisen tavan ymmärtää toisille esitetyn kertomuksen, mielen sisäisesti koetun tarinan ja ”elävän elämän” suhdetta (Hänninen 1999). Kuvio esittää, että ihminen muodostaa – usein tiedostamattaan – mielessään omaan tilanteeseensa (situaatioonsa) soveltuvaa ”sisäistä tarinaa” käyttämällä hyväkseen sosiaalisesta tarinavarannosta ammentuvia malleja. Tätä sisäistä tarinaa hän sitten voi ulkoistaa kertomukseksi ja toiminnaksi, jolla tulevaisuuteen kurkottavaa tarinaa pyritään toteuttamaan. Ihmisen mielessä voi ajatella jatkuvasti olevan useita rinnakkaisia, peräkkäisiä ja sisäkkäisiä osatarinoita. Kun kertomus kohtaa kuulijan ja eletty tarina todellisuuden realiteetit, ne saattavat kohdata muutoshasteita, jolloin sisäinen tarina muokkautuu uudenlaiseksi.

Tarina voi olla yksilöllinen ja omaa elämää koskeva ja siten subjektiivinen, kuten elämäkerta, päiväkirja tai lyhyttäkin ajanjaksoa koskeva sekventiaalinen, ajallisesti peräkkäisiä tapahtumia yhteen nivova tarina kokemuksista joihinkin tapahtumiin osallistumisesta. Se kerrotaan joissakin tilanteissa, ja kertojalla on sekä yleisö että konteksti, olosuhteet, joissa se saa muotonsa. Psykoanalyysi on jo kauan käyttänyt ihmismielen analyysissä hyväkseen potilaiden kertomuksia elämästään.

Persoonallisesta identiteetistä voi ammentaa lukuisia määriä erilaisia kertomuksia, joista elämäkerta on yksi esimerkki. Olennaista on, että *elämäkerta* on kokijan oma subjektiivinen valikoima muistoissa olevista elämäntapahtumista. Se on jäsentynyt aikajärjestyksessä olevista tapahtumista juonelliseksi kokonaisuudeksi ja painottunut kertojan itse haluamalla tavalla. Kun tutkijat puhuvat *narratiivisesta identiteetistä*, he korostavat yksilön subjektiivista, vuorovaikutuksellisuutta, muutosalttiutta ja joustavuutta enemmän kuin silloin, kun he kuvaavat yksilöä käyttämällä käsitettä *persoonallisuus*. Persoonallisuus on psykologisen tutkimuksen käsitteenä viitannut erityisesti pysyvyyteen, ajassa jatkuvaan samuuteen, yksilön ennustettavuuteen ja toisaalta muista erottumiseen. Narratiivinen identiteetti taas voidaan kertoa monella eri tavalla tilanteen, kuulijan ja muiden muiden tekijöiden mukaan. Persoonallisuuden tutkijat ovat pyrkineet etsimään objektiivisia kuvausjärjestelmiä, toisin kuin narratiivisessa yksilön tutkimuksessa.

Kertomus on oivallinen keino ilmaista kehittyvää persoonallista identiteettiä elämän muutoksissa. Elämän yllättävissä käännekohtissa kysytään: ”Miten tämä voi tapahtua minulle?” Kun ihminen vastaa tähän kysymykseen hahmottamalla muutoksen menneestä tulevaan johtavana *tarinana*, elämä voi hahmottua uudella tavalla. Erityisesti elämän käännekohdat, kuten työttömäksi joutuminen tai sairastuminen, ovat sellaisia tapahtumia, jotka ovat omiaan pysähdyttämään yksilön oman elämänsä pohdintaan. Tällöin eletyn ja koetun, myös tulevaisuuden, painoarvot voidaan mitoitaa uudestaan. Sairaustarinat ovat yksi runsaasti huomiota saanut tutkimusalue (Frank 1995, Valkonen 2007, Hänninen & Valkonen 1998, Marie Cardinale 1981), ja niitä on elämäkertakirjallisuudessa paljon. Myös uuden ihmissuhteen löytäminen voi paljastaa itsestä sellaisia piiloon jääneitä puolia, että koko menneen elämän voi tulkita uudelleen. Narratiivinen minus kuvaakin käsitteenä muun muassa sitä, ettei ihminen ole tapahtumien tai toisten ihmisten vietävänä vaan kielteisiksi yleisesti ymmärretyt tapahtumat voi kääntää omassa elämässä positiivisiksi. Monet tutkimukset ovat osoittaneet, ettei sairauden tai työttömyyden tarvitse olla elämänloppu tai alamäen alku vaan se voi olla myös käänne parempaan (Valkonen 2007; Hänninen 1999).

Mikael Jungner sanoi televisiossa syöpäsairaudestaan, että sairastuminen näyttää jälkikäteen elämän parhaalta tapahtumalta. Sairastumiseen voi suhtautua monella tavalla. Se voi pysähdyttää arvioimaan omaa elämää tai vaatia luopumaan joistakin asioista. Pysähtyminen ja luopuminen tuovat näköpiiriin samalla aina uusia mahdollisuuksia. Näiden mahdollisuuksien löytämisestä ja hyväksikäyttämisestä voi tulla käännekohta parempaan elämään. Frank (1995) on löytänyt kolmentyyppiä sairauskertomuksia. ”Etsinnän tarinassa” sairaus katsotaan

mahdollisuudeksi löytää elämänviisautta. Toinen, yleisempi ja virallinen tapa käsittää sairastuminen on katsoa se *toipumistarinaksi*. Sairaus yllättää, minkä jälkeen siihen saadaan hoitoa ja parannutaan niin, että elämää on mahdollista jatkaa entiseen malliin. Kolmas tapa kertoa sairastumisesta on *kaaostarina*, jossa sairaus suistaa elämän raiteiltaan.

Tämän luvun teemoista, sosiaalisen kategorioinnin ja sosiaalisen vuorovaikutuksen merkityksestä minuudelle ja henkilökohtaiselle identiteetille, nousee esille joitakin arkikäsitteitä korjaavia näkemyksiä. Toisin kuin tavallisesti ajatellaan ja uskotaan, minuus ja identiteetti eivät ole itsestään selviä ja muuttumattomia vaan ne ovat jatkuvasti yhteydessä sosiaaliseen kanssakäymiseen, jota yksilö käy toisten kanssa. Koska itsen lisäksi palautetta saadaan jatkuvasti myös muilta, identiteetti on jatkuvasti muutospaineiden kohteena. Mitä laajemmissa ja monipuolisemmissa sosiaalisissa verkostoissa yksilö liikkuu, sitä moninaisempaa palautetta hän saa ja joutuu käsittelemään. Informaation aikakausi tuo mukanaan uudenlaisia stressin aiheita ja muotoja, jotka ovat peräisin liiasta stimulaatiosta ja vaihtelusta. Myös minuuden kokemisen spektri on laaja: sosiaaliset identiteetit painottuvat eri aikoina ja eri paikoissa eri tavalla. Vuorovaikutuspartnereiden muuttuessa ihminen löytää itsestään uusia puolia. Tämä merkitsee myös sitä, ettei minuus tai persoonallinen identiteetti ole vakiintunut tiettyihin rajoihin kaavamaisesti vaan rajat joustavat ja liikkuvat. Vaikka ajatus persoonallisen identiteetin ja sen rajojen häilyvyydestä voi tuntua pelottavalta tai ahdistavalta, se on myös varsin positiivinen asia. Identiteettiä ylläpitävät mekanismit tekevät mahdolliseksi sopeutumisen monenlaiseen ympäristöön ja erilaisiin ihmisiin. Elämästä voi tulla seikkailu tai löytöretki sekä maailmaan että itsen tuntemukseen, ja se voi sisältää uusia mahdollisuuksia.

Ihmisten väliset suhteet

4

Marja Ahokas

Sosiaalipsykologiassa *ihmissuhde* tai *sosiaalinen suhde* määritellään kahden tai useamman ihmisen väliseksi jatkuvaksi yhteydeksi, joka noudattaa omia erityisiä muotojaan. Suhdetta luonnehtii osapuolten tietoisuus omasta vaikutuksestaan toistensa ajatuksiin, tunteisiin ja käyttäytymiseen sekä myös suhteen ajallisesta ulottuvuudesta eli sen historiasta ja todennäköisestä tulevaisuudesta. (Reis 1995.) Ilmaisua ”ihmisten välinen” korvataan usein englantilaisperäisellä sanalla *interpersoonallinen*. Myös yhä yleistyvää termiä *relaationaalinen* käytetään puolestaan laajemmista merkityksellisistä suhderakenteista puhuttaessa.

Ihmissuhteet eivät suinkaan välttämättä ole kasvokkaisia ihmisten kohtaamisia. Yhä useammin kyse on teknisesti välittyneistä suhteista, eikä virtuaalisuhteiden todellisuus aina vastaa arjen kasvokkaisissa kohtaamisissa vallitsevaa todellisuutta, kuten moni Internetissä deittailleista on todennut.

4.1 Liittymisen tarve

Sosiaalisuuden taustaa on selitetty muun muassa liittymisen tarpeella. Liittymisen tarve on katsottu pyrkimykseksi elimistön tasapainotilaan, homeostaasiin (O'Connor & Rosenblood 1996). Sen mukaisesti ihmiset hakevat sosiaalisissa kontakteissaan optimitasoa. Liika yksinäisyys johtaa kontaktihakaiseen toimintaan ja kontaktien runsaus taas pyrkimykseen vähentää niitä, jopa yksinäisyyttä etsimällä.